

A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi nevekben

4. rész^{*}

II. A német nyelvű helynevek gyakorisága a Schwäbische Türkei területén

A vizsgálatra kiválasztott helynévkötetek áttekintése során föltűnő volt, hogy viszonylag sok község és város anyagában háromnyelvű, nagyon ritkán négy- vagy ötnyelvű névadatok is találhatóak. Ezért vállalkoztam arra, hogy a megyei helynévkötetekben megszámláljam: mely települések névanyagában fordulnak elő három- vagy többnyelvű névadatok. Ezt a baranyai földrajzinév-anyag tette lehetővé. Somogy és Tolna esetében viszont erre egyáltalán nincs mód, mivel ezeknek a megyéknek a helynevei között leginkább egy- vagy (jóval ritkábban) kétnyelvű adatokat találunk. Ezeket megszámláltam, táblázatszerűen összefoglalva (az egynyelvű névadatoktól az ötnyelvűekig) viszont csupán a Baranya megyei névadatokat összesítettem. Az alábbiakban a három megye német nyelvű földrajzi nevei előfordulásának a főbb jellemzőit mutatom be.

Baranya megyei német nyelvű helynevek

1. A német telepesek Baranya megyébe való beköltözése több hullámban történt. Az első bevándorlók a 18. század első évtizedeiben Kelet-Baranyába települtek be, ahonnan idővel sokan a Hegyháti járásba költöztek át. Minderről Andrásfalvy Bertalan a következőket írta: „A német telepesek legelőször a legjobban elnéptelenedett, földművelésre legalkalmasabb nyílt területeket szállták meg a megye keleti részén. Az itt való letelepedést az is elősegítette, hogy a németek zöme a Dunán jött le hajókon. Innen, az itt létesült falvakból indulnak tovább a másodlagos településrajok nyugat felé, elsősorban itt is a földművelésre alkalmasabb vidékeket keresve. Így jutnak el Baranya Hegyháti járásába is, előbb annak északi, Mágocs körüli részét szállták meg, mely a török előtt Tolnához tartozott” (1979: 337).

Baranya különböző tájegységeit különbözőképpen érintették a török uralom pusztításai és ezek következtében a betelepülések is. Mivel a megye északi és középső részén a Mecsek erdői védelmet nyújtottak az ide menekülőknél, a magyar lakosság itt jobban át tudta vészelni a törökdúlás korát, mint például a baranyai háromszög vidékén, amely a 18. század végére nagymértékben elnéptelenedett. Így lelt otthonra a német bevándorlók egy része a Duna–Dráva szögében. Beteplülésük első szakaszában Dárdára (ma: Ivándárda) és Pélmonostorra (ma: vajdasági község a baranyai háromszögben Bellyétől észak-északnyugatra; Beli Manastir) szivárogtak be, majd a 18. század második felében erre a vidékre is jóval nagyobb intenzitású átköltözések történtek (l. erről részletesebben H. Balázs 2002: 535–7). A baranyai háromszög német telepítésű helységeinek a későbbiekben kialakult néhány jellegzetességét H. Balázs Éva ekként foglalta össze: „A dél-baranyai németiségre a következő törvényszerűségek állapíthatók meg. Az úgynevezett első periódusban, 1722-ig bezárólag mindössze két helyen, Dárdán és Pélmonostoron mutathatók ki svábok. A következő évtizedekben, mely korszak Tolnában és Észak-Baranyában a második telepítési periódus, itt teljes a pangás. Csak a század második felében szivárognak be kisebb német csoportok magyar, de főleg rác helységekbe.

^{*} Az 1., 2., 3. részt l. Nyr. 2013/2., 3., 4.

[...] Az új települések [...] már a birodalomból kapták lakóikat. Nyelvük, népviseleti szokásaik, sajtóságaik igen különbözők. Baden, Württemberg, Elsass-Lotharingia, Hessen, Tirol volt származási helyük. Az egymás közti hasonulás, kiegyenlítődés mindmáig nem következett be. Nemcsak hogy minden falu önálló egyéniség, de tudatosan tartózkodnak is a keveredéstől. Szomszédos falvak lakói között az összeházasodás pl. a legnagyobb ritkaság” (2002: 537).

2. Hogy a baranyai háromszögben a török hódoltság korában, majd részben azt követően is, milyen nagy népmozgások történtek, azt jól példázza **Ivándárda** kisközségnek a Baranya megye földrajzi nevei című kiadványban tömören összefoglalt településtörténete: „Valószínűleg már a mohácsi vészt követően pusztává lett. A 16. század végén rácok lakták. 1700 körül ismét elnéptelenedett. 1715-re rácokkal népesedett be. 1780 körül kezdtek a németek idetelepedni, nagyobb telepes csoportjuk 1820 körül érkezett. 1840-től a németek voltak többségben. A múlt század végén szerb lakossága rohamosan csökkent, az 1. világháború után az utolsó szerb anyanyelvű lakói is elhagyták a falut. 1930-ban 47 magyar és 558 német anyanyelvű lakosa volt, 1970-ben 333 magyar, 53 német és 5 délszláv anyanyelvű élt itt” (BMFN. II. 592–3). Ivándárda településtörténete, lakosságának nyelvi eltérő összetétele és időnkénti változása földrajzi neveiben is jól megmutatkozik. Hasznosnak látszik helyneveiből néhány adatot bemutatni.

Ivándárda földrajzinév-nyelve háromnyelvű, ez a bel- és külterületi elnevezések nyelvi megoszlásában is megmutatkozik (vö. BMFN. II. 592–5). Arra eléggé kevés adatot találunk, hogy valamely objektum megnevezése a helyi közösség névismeretében három nyelven is fennmaradt. Ilyenek például a következők: 236/39. *Közép-mező* : n. *Hauptstikler* 'Hauptückler' : szh. *Szrednyě poljě* 'Srednje polje'. 236/42. *Száraz-rét* : n. *Trukle Vize* 'Trockene Wiese' : szh. *Suvě livadě* 'Suve livade' [...] Régen legelő volt (BMFN. II. 594–5). Arra viszont csupán egy adatot találtam, hogy a földrajzi névhez népszokás is kapcsolódik. Ez pedig a következő: 236/33. *Kút* : n. *Ráce Prinje* 'Raizisch Brunnlein' : n. *Hailich Prinje* 'Heiliges Brunnlein' : szh. *Szvěti bunar* 'Sveti bunar' : szh. *Vodica* 'Vodica' Kút. A szerbek búcsújáró helye volt régen. Május 6-án Szent György napján vonultak ide templomi zászlókkal, 3 pap tartotta a ceremóniát, és szentelte meg évente újra a kút vizét (BMFN. II. 594).

3. Nagyrészt a törökidő idejével, következményeivel összefüggésben Baranya megyében jó néhány olyan helység van, amelynek településtörténete – a mohácsi vésztől a 20. század közepéig – Ivándárdához hasonlóan alakult. Elsősorban a Mohácsi járásban találunk olyan községeket, városokat, amelyeknek háromnyelvű (magyar, német és *rác* 'szerb vagy ritkábban más déli szláv') nyelvű lakossága időnkénti be- és kiköltözésekkel egy-egy nemzetiségen (főképpen a *rác*nak nevezett népcsoporton) belül is nagymértékben változott. Jól mutatja ezt az ide sorolt települések közül például **Somberek** népességtörténete is, amely magyarázatul szolgál arra, hogy miként alakulhatott ki a község földrajzi neveinek háromnyelvűsége (vö. erre BMFN. II. 178–93).

Német nyelvű helynevei és a hozzájuk kapcsolódó néphagyományok alapján problematikus annak megállapítása, hogy mely terület lehetett Somberek kibocsátó származásvidéke. A földrajzi neveiben fennmaradt népi közlések tartalmát és számát tekintve (vö. BMFN. II. 178–93) a Fulda környékéről történt bevándorlás bizonytalannak látszik. A község település- és népességtörténete, valamint az ehhez fűződő néphagyománya is arról vall, hogy az elődök több vidékről kerülhettek hazánkba, amelyről például a következőket találjuk: „A *német* ajkúak Bajorországból származtatják magukat. (Az 1750-es összeírás elsősorban fuldaiakat sorol fel, de Rajna-vidékieket, bajorokat, pfalziakat, szudétákat is említ)” (BMFN. II. 178). A Fulda vidékéről hazánkba került német telepeseknek a néprajzi vizsgálat során az előzőekben már bemutatott néphagyományai alapján az a vélemény alakult ki bennem, hogy Somberek német nyelvű lakossága kisebb számban fuldai gyökerű, többségében – föltehetően – inkább más nyelvjáróterületről kerülhetett hazánkba. Ennek eldöntéséhez, pontosabb megállapításához a község tájnyelvi jelenségeinek sokoldalú elemzésére volna szükség. Josef Schwing például a közép-hesseni nyelvjárásból származtatja, könyvében viszont a Johann Weidleintől átvett térképvázlaton hessen-majnaifrank keverék nyelvjárásnak van föltüntetve (1993: 4–5).

A Mohácsi járás jó néhány településére jellemző, amint azt Ivándárda földrajzinév-nyelve is jól mutatja, hogy a hajdani névadásban mindhárom népcsoport szerepet játszott, és ennek eredményeként (legalábbis az 1980-as években végzett anyaggyűjtésig) jelentős számú háromnyelvű névadat maradt fenn napjainkig (vö. BMFN/II. 27–595). Ilyen községek – már említett Ivándárda

és Somberek mellett – például a következők: 191. Erdősmecke (27–41), 193. Véménd (54–90), 208. Kátoly (270–6), 209. Erdősmárok (277–82), 211. Liptód (288–97), Monyoród (346–51), 216. Lánycsók (351–5), 219. Versend (383–7), 226. Nagybudmér (555–8), 227. Borjád (559–63), 230. Töttös (570–6), 233. Bezedek (583–6), 234. Lippó (586–90) és 235. Sárok (590–2). Ezzel összevetve például a Siklósi járásban csak Beremend földrajzi neveiben vannak háromnyelvű névadatok (BMFN. II. 941–50). Ezeknek a településeknek a nyelvjárási és néprajzi szempontú vizsgálata, valamint a kibocsátó származásvidékének a megállapítása – Somberekéhez hasonlóan – korántsem tűnik könnyűnek.

4. Meg kell azonban jegyezni, hogy az itt felsoroltaknál jóval több olyan település is van Baranyában, amelynek helynévanyaga két- vagy háromnyelvű, leggyakrabban oly módon, hogy például ugyanannak a bel- vagy külterületi objektumnak, község- vagy városrésznak, tájegységnek magyar, német vagy délszláv nyelvű megnevezése (legalábbis a helynévgyűjtés idején) egyaránt használatos volt. Megemlítenének tartom, hogy elvéve arra is van példa, hogy ugyanazon helységben négy-nyelvű, sőt ötnyelvű (olykor egy nyelven belüli változattal feljegyzett) földrajzi név fordul elő. Ilyenek például a következők: **Kölked**: 225/478. *Osztrováci szakadás* : *Izsépi szakadás* : n. *Ousztrovácer Tampruh* 'Ostrowazer Dambruch' : szh. *Osztrovavacska provália* 'Ostrovačka provala' : rc. *Szakadásu la Osztrov* 'szakadás Osztrovácnál' [...] – A. sz. 1897. aug. 13-án du. 1 órakor itt *szakadt* át a töltés, mert a kubikusok sok fatuskót építettek bele. 225/485. *Óreg-Duna*: *Osztrováci-Duna* : *Izsépi-Duna* : n. *Ousztrovácer Toune* 'Ostrowazer Donau' : n. *Iséper Tóne* 'Ischeper Donau' : szh. *Sztári Dunav* 'Stari Dunav' : szh. *Osztrovacska Dunav* 'Ostrovački Dunav' : szlk. *Sztári Dunaj* 'Starý Dunaj' : szlk. *Osztrovcski Dunaj* 'Ostrovský Dunaj' : rc. *Dunara habut rne* 'öreg Duna' [...] Hág szakasza, a mai jugoszláviai Izsép : Ostrvo (?) régi határában. – **Mohács**: 223/10. *Szent-kut* : n. *Hailihe Prënnje* 'Heiliges Brunnlein' : j. *Hëjlikë Kvelë* 'Heilige Quelle' : szh. *Vodica* : szh. *Racka vodica* 'Racka vodica' : szh. *Szrpszki vodica* 'Srpski vodica' : szh. *Szvëti bunár* 'Sveti bunar' : c. *Szunto khaink* 'szent kút' : mc. *Szunto hanik* 'ua.' : rc. *Fontëna szfütntë* 'ua.' F, a szerbek „szent forrása”. 223/563. *Margitta-sziget* : *Margita-sziget* (a környező falvak sz.): *Sziget* : n. *Mohacsër Inzl* : n. *Inzl* 'Mohatscher Insel' [...] j. *Mohacsez Inzl* 'Mohatscher Insel' : szh. *Vada* : szh. *Vada* 'Vada' : szlk. *Osztrov* 'Ostrov' : c. *Mohacsészko szigëto* : mc. *Mohácsikó szigëto* : rc. *Szigët*, *Szigëtëz*, *dö Szigët* 'Mohácsi-sziget' [...] – A múlt század második felében, a végleges úrbéri elkülönözés után és a sziget ármentesítésével kapcsolatban számos apró település alakult szétszórtan a Mohácsoshoz tartozó Duna-ág bal parti területein. [...] 1952-ben területének egy része önálló községgé alakult *Homorúd* néven; az 1956. évi árvíz után pedig *Újmohács* és *Sárhát* vált külterületi lakott helyé (BMFN. II. 417, 472, 553). A baranyai helynévkötetekben található cigány nyelvi változatokat és a cigányok jellegzetes földrajzinev-adását BMFN. I–II.-nek egyik közzétéveje, Hoffmann Ottó foglalta össze (1989: 323–8). Itt említem meg, hogy a többnyelvű helynevekre vonatkozó rövidítések a BMFN. II.-ben találhatóak meg (16–8).

5. A német nyelvterület különböző tájegységeiről Baranyába bevándorolt lakosság földrajzi neveihez kapcsolódóan fennmaradt néphagyományok maradványait gyűjtve már a Sásdi és a Szigetvári járás helynévanyagának áttekintése során feltűnt, hogy több településen a magyar nevek mellett idegen (leggyakrabban német vagy valamelyik déli szláv) nyelvű elnevezések is előfordulnak. Majd pedig a többi járás anyagát átnézve – elsősorban a Mohácsi járás több helységének földrajzi neveiben – a két- és háromnyelvű, néhány esetben a négy- és ötnyelvű helynevekre is találtam névadatokat, és természetesen ezeket is megszámláltam. Ez ugyanis egyrészt valamelyest fényt vet Baranya különböző nyelvű (időben is változó) népességének összetételére, másrészt bizonyos fokig lehetővé teszi a Baranya, Somogy és Tolna megyei (egykor) idegen nyelvű lakosság helynévadásban játszott szerepének az összehasonlítását, sőt kisebb mértékben a megyéken belüli különbségek megismerését és azok okainak feltárását is. Itt jegyzem meg, hogy az alábbi táblázatban összesített számadatokat abban a sorrendben mutatom be, ahogy azok a BMFN. I–II.-nek az egyes járások szerint közzétett földrajzinev-anyagában megtalálhatók. A kapott adatok a következők:

	Egy- nyelvű	Két- nyelvű	Három nyelvű	Négy- nyelvű	Öt- nyelvű	Összesen
A Sásdi járás	28	32	2	–	–	62
A Szigetvári járás	37	8	1	–	–	46
A Pécsi járás	43	32	7	–	–	82
A Mohácsi járás	19	20	3	2	2	46
A Siklósi járás	66	15	3	–	–	84
Baranya megyében összesen:	174	106	35	3		320

A fentiekben összesített adatokat tekintve az is figyelemre méltó lehet, hogy Baranyának hány településén és az egyes járásokban milyen számban, a járások szerinti összetételben pedig milyen arányban fordulnak elő egy- és többnyelvű földrajzi nevek. Az egynyelvű nevek mindegyike természetesen magyar, még akkor is, ha például a németek Magyarországra történt beköltözése után ők maguk alapították a szóban forgó települést. Minthogy környezetükben, egy-egy helység közeli és távolabbi tájain az idegen nyelvű (így pl. a német) lakosságnak is tájékozódnia kellett, ezért az ott lakóknak bel- és külterületi neveket kellett adniuk. Az így keletkezett német nyelvű földrajzi nevek előbb-utóbb állandósultak, bizonyos esetekben pedig – különböző (pl. közigazgatási vagy más) okokból – visszaszorulhattak, és idővel mellettük a magyar nyelvű helynevek egyre inkább teret nyertek.

Baranyában több idegen nyelvű népcsoport talált otthonra, ebből adódóan településeiknek földrajzi nevei többnyelvűek. Feltűnő, hogy a Mohácsi járásban egyetlen olyan helység sincs, amelynek csak magyar nyelvű bel- és külterületi elnevezései lennének. Ez alól még az 1952-ben Kölked és Mohács határrészeiből községgé alakított Homorúd sem számít kivételnek (vö. FNSz. I: 604), helynevei között ugyanis nyomokban néhány idegen eredetű is előfordul. Így például a következők: 221/123. *Rosztoka* [K8/a: *Rasztok fok...*] Vf fok és környéke. A szh. *rastoka* 'del-taág, torkolatág' köznévvvel van kapcsolatban. 221/179. *Lészkovác* : szh. *Lészkovac* 'Ljeskovac' S, sz. Fűzes hely volt. – A. sz. itt álltak a szerbek tanyái. A név a szh. *leskovac* 'mogyorófa pálcá/vessző' szóval lehet kapcsolatban [...] 221/298. [Vás: *Borbasitza Kobolya, Berbasitza*] Vízállás, holtág lehetett a Duna mellett. 221/301. *Siroka bara*: szh. *Siroka bara* 'Siroka bara' : szh. *Siroka Plazovica* 'Úszató' [...] Mf, r, l, láp. Tavasszal víz borítja. Régebben tó volt itt (BMFN. II. 398, 399, 401, 402).

A Mohácsi járás helynévanyaga abban is lényegesen különbözik a többi baranyai járásétól, hogy a háromnyelvű elnevezések száma kissé meghaladja a kétnyelvű földrajzi nevekéét. Ez bizonyára azzal függ össze, hogy Baranya megyében és főképpen annak Mohácsi járásában – amint az egyes települések népességtörténeti összefoglalóiból jól kiviláglik – a török kiűzése után több nemzetiségű népcsoportok települtek meg.

6. Amikor aprólékosan átnéztem a *Baranya megye földrajzi nevei* című kiadványnak mindkét kötetét, úgy ítélt meg, hogy a megye településeiről hasznos lenne abból a szempontból is összesítést készíteni, hogy a magyar elnevezések mellett hány község és város földrajzi nevei között fordulnak elő német eredetű és más idegen nyelvű bel- és külterületi elnevezések. Ezt a számlálást elvégezve járásonként a következő adatokat kaptam:

	Német nyelvű	Déli szláv nyelvű	Cigány nyelvű	Szlovák nyelvű
A Sásdi járás	33	2	–	–
A Szigetvári járás	9	1	–	–
A Pécsi járás	27	16	–	–
A Mohácsi járás	45	23	6	2
A Siklói járás	10	9	–	–
Baranya megyében összesen:	124	51	6	2

A kétkötetes Baranya megyei kiadvány 320 község és város helyneveit foglalja magában. Ezek közül 174 településen csak magyar nyelvű földrajzi nevek találhatók, 146 helységben magyar és idegen (leggyakrabban német és/vagy déli szláv, egy-két esetben cigány és/vagy szlovák) nyelvű névváltozatok is használatosak. A két táblázatszerű összesítéshez szeretném megjegyezni, hogy a számadatok az 1982-es állapotot tükrözik. Az azóta eltelt több mint harminc évben egy-két település névanyagában annyi változás történhetett, hogy az addig nyomokban fennmaradt (pl. német vagy déli szláv nyelvű) helynevek bizonyos része minden bizonnyal visszaszorult. Lehetséges, hogy például az általam két- vagy háromnyelvű helységek némelyikét napjainkban már nem tekinthetnénk ezekbe a csoportokba tartozónak.

Baranyában – nagyon ritkán ugyan – arra is találunk példát, hogy valamely településrész vagy egy-egy falu elnevezései között idegen nyelvű helynévanyag dominál, legalábbis a névgyűjtés idején ez volt jellemző. Így például a korábban önálló **Nagyárpád** község külterületén, amely 1955 óta **Pécs**hez tartozik, jó néhány (magyar változat nélküli) német nyelvű elnevezés fordult elő. Ilyen névadatok például a következők: 134/3588. n. *Hersaftsviszenaker* 'Herrschaftswiesener', 134/3590. *Kroszwíze* 'Grosse Wiesen'. 134/3594. n. *Trërk* : n. *Trëkviszen* 'Treckwiesen' [...] – A. sz. mindig sáros, iszapos rét volt, mert előtötte az Árpádi-árok. 134/3596. n. *Núsztajch* 'Nussteich' [...] Diófák álltak itt régen. 134/3612. n. *Strajchvald* 'Streichwald' [...] Korábban erdő volt. Sokat pereskedtek érte (BMFN. I. 804, 805). – **Kásád** földrajzi neveinek túlnyomó többsége viszont horvát nyelvű. Ilyenek például a következők: 319/2. szh. *Krcsevina* 'Krčevina' [...] Régebben kenderföld volt. 319/6. *Beremendi utca* : szh. *Skuluszka ulica* 'Skulska ulica' [*Beremendi u*] U. Itt van az iskola. 319/14. szh. *Vodënicistyë* 'Vodeničičće' [...] Mf, sáros, bokros hely. 319/22. szh. *Pod jëszënikom* 'Pod jasenikom' [...] A név jelentése 'kőrisedő alatt'. 319/36. szh. *Plandistyë bunar* 'Plandišće bunar' Kút. A név 'delelő kút' jelentésű (BMFN. II. 937–9). Hogy ez a község évszázadokon keresztül szinte máig megőrizte horvát nyelvű helyneveit, az föltevéssem szerint elsősorban településtörténetével magyarázható. Erről BMFN. II.-ben például a következőket olvashatjuk: „Kásád középkori magyar falu a török hódoltság alatt elnéptelenedett. A 17. század végén horvát lakosság népesítette be. Horvát lakossága azóta változatlan. Pesty szerint »Lakói r. katolikusok, illir ajku ún. sokacok. Nyelvük boszniai nyelv«. A múlt század közepén kezdtek német, a század utolsó harmadától magyar anyanyelvűek itt megtelepedni” (937). **Kásád**éhoz hasonlóan igen gazdag horvát nyelvű földrajzi-név-anyaga van **Alsószentmárton**, **Drávasztára**, **Felsőszentmárton** és **Révfa**lu Dráva menti baranyai falvaknak is (vö. erre BMFN. II. 758–65, 828–30, 831–4, 931–3). Ezen községeknek az utóbbi időkig megőrzött helynévanyagát minden bizonnyal összefügg azzal, hogy kb. a 18. század elejétől mindgyüket többségében horvát nyelvű népesség lakta, amint azt a településtörténeti összefoglalások is mutatják (l. részletesebben BMFN. II. 758, 828, 831, 931).

7. Abban, hogy egy-egy falu vagy város földrajzi nevei milyen nyelvűek, természetesen a helyi lakosság nemzetiségi összetétele játszott meghatározó szerepet. Ez a körülmény azonban – főképpen a mohácsi vést követő évszázadokban sokfelé az országban – korántsem volt állandó. Egyrészt a hódoltság idején délszláv néprészlegek (elsősorban szerbek) vándoroltak be, másrészt a török kiűzése utáni újratelepítések során például nagyszámú német és további déli szláv nyelvű lakosság került Magyarországra. Ezekre a népcsoportokra (főképpen a *rácok*nak nevezett szerbek esetében) elég gyak-

ran előfordult, hogy idővel más vidékekre költöztek, és a helyükre nemegyszer újabb bevándorlók érkeztek. Fontos szerepe volt ebben a Dél-Dunántúlra települt németeknek, amint azt Máté Gábor a következőképpen fogalmazta meg: „Baranya, Somogy és Tolna területén számtalan olyan helynév van, amely rácokra, szerbekre utal. A hegyháti és völgyeségi járásba költöző némettség szinte minden esetben érintkezésbe került velük, akik a német telepeselek elől faluról falura, pusztáról pusztára szorultak vissza. Végül csak néhány helyen eresztek gyökeret és váltak telkes jobbágyá (Ráczkozár, Felsőnána, Grábóc, Medina stb.). Az »óslakos« délszlávok régi sírkertjei »raitzenfriedhof« vagy »rácmetető« alakban mentek át a szóbeszédbe és kerültek fel később kataszteri térképeinkre, mivel a szerbek megnevezésére – a magyarhoz hasonlóan – a német nyelvben is a rác népvét használták” (2010: 205–6).

Ilyen népmozgásokra (különösen a török kiűzése utáni évtizedekben, de még a 18–19. században is) a dél-dunántúli megyékben (főképpen Baranyában) igen sok példát találtam. Jól kiviláglik ez a baranyai helynévgyűjteménynek az egyes helységekre vonatkozó demográfiai, településtörténeti összefoglalásaiból is. Ilyen községek a Pécsi, Sásdi és a Szigetvári járásban például Egyházaskozár, Ibafa, Mágocs, Nagyhajmás, Nagykozár, Olasz és Pécsudvard (vö. BMFN. I. 43, 55, 81, 394, 822, 902, 910), a Mohácsi és Siklósi járásban pedig Dunaszekcső, Erdősmecke, Maráza, Mohács, Monyorórd, Somberek és Véménd (vö. BMFN. II. 27, 54, 178, 194, 213, 346, 413–5).

A különféle demográfiai és településtörténeti változásoknak következményeként az egyes helységek földrajzi neveiben különböző mértékben maradtak fenn a hajdan bevándorolt német, délszláv vagy egy-két esetben más népcsoportok nyelvi emlékei. Minthogy ennek alapján bizonyos települések helynévanyaga nagyságrendjében, jellegében több hasonlóságot mutat, ezért az alábbiakban ezeket külön csoportba sorolva mutatom be.

8. A Baranya megyei földrajzinév-köteteket átnézve többször is tapasztaltam, hogy azoknak a településeknek névanyagában, amelyeknek német ajkú lakossága a 19. században (főképpen akkor, ha annak második felében) került hazánkba, német nyelvű bel- és külterületi helynevek nemigen fordulnak elő, vagy ha mégis, akkor nagyon csekély számban – leginkább kataszteri térképen írásbeli névként – van rá adat. Ezt jól mutatja például **Áta, **Baksa**, **Peterd** és **Szőke** földrajzinév-anyaga (BMFN. I. 972–5, 979–83, 1005–9, 1029–31).**

Ezeknek a falvaknak a népességtörténetéről például a következőket találjuk: **184. Áta** [...] A török hódoltság után pusztá. 1691-ben Boszniából jött rácok (szerbek) települtek itt le; a Rákóczi-szabadságharc idején pusztává lett. 1748-ra katolikus délszlávokkal (horvátokkal) népesült be; 1880 körül németek érkeztek ide Tolna megyéből. 1835 óta 2–3 magyar család is lakja. A múlt század végére a lakosság 2/5 része német. 1930-ban 40 magyar, 145 német, 173 horvát anyanyelvű, 1970-ben 193 magyar, 71 német és 122 horvát lakja. [...] A falu magyar és német lakossága a szerbhorvát neveket ismeri, és a horvátokhoz hasonlóan ejti (BMFN. I. 1029). – **171. Baksa** [...] A török hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott magyar falu volt. Törzslakossága azóta is magyar. A múlt században lassan betelepült némettség száma a század közepén volt a legnagyobb (1850: 20%, 109 fő), majd az első világháború idejéig lassan csökkent. 1930-ban 592 magyar, 1 horvát és 1 egyéb anyanyelvű lakosa volt. 1970-ben Rádfalvával együtt 576 magyar és 48 német anyanyelvű lakosa volt (BMFN. I. 979). – **169. Peterd** [...] A hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott község. A hódoltság végén néhány rác család is letelepedett Peterden, ezek faluja volt Rácpeterd. A magyarok faluját megkülönböztetésül *Nagy-*, *Magyar-*, illetve *Kápolnáspeterd*nek nevezték. A felszabadító háborúk idején a rácok faluja elnéptelenedett. Magyarpeterden az első német családok a 18. század közepén jelentek meg, de a németek nagyobb arányú betelepülése csak a múlt század második felében kezdődött meg. 1930-ban 372 magyar, 126 német, 6 horvát és 8 egyéb lakosa volt. 1970-ben 259 magyar és 70 német élt itt. [...] A német lakosság is a magyar neveket használja (BMFN. I. 972–3). – **177. Szőke** [...] A török hódoltság végére népessége kicsérélődött. A 17. század végén r. kat. délszlávok (horvátok) éltek itt. A 18. század második felében magyar lakosság telepedett meg, és a délszlávok elmagyarosodása ekkor kezdődött. A 19. században németek költöztek ide. Századunk elejére a magyar nyelv ismerete általánossá lett. [...] – P. sz. „Lakosai: magyarok, németek, bosnyákok”. – Mivel a falu dűlőnevei között sok a szh. eredetű, érdemes megemlíteni, hogy az 1842. évi legelő kimutatási jegyzékben az alábbi szh. családnevek találhatók: *Novákovics*, *Vranisics*, *Matasics*, *Katic*, *Rabadzsia*, *Crkovics*, *Bernics*, *Gergics*, *Ivesics*, *Szucsics* (BMFN. I. 1005).

Az itt felsorolt faluk közül **Átán** (pl. 184/14. *Szökédi ut* : szh. *Szukidszki pút*) és **Szökében** csak magyar és horvát nyelvű helynevek fordulnak elő [...] **Baksa** és **Szóke** helynévanyagában pedig némelyik kataszteri térképen elvéve egy-két német nyelvű elnevezés található. Így például Baksán: 171/2. *Némöt utca* [K10: *Deutsche Gasse*] 171/7. *Fő utca* [K 10: *Dorf-gasse*] 171/30. [K 10: *Szénahordó Gasse*] stb. és Szökében: 177/33. *Szókei-högy* [K10: *Wein Gebirg*] 177/46. *Temető* [K 10: *Friedhof*]. Ettől a három községtől eltérően **Peterden** viszont csak magyar nyelvű földrajzi nevek használatosak (BMFN. I. 972–5).

Baranya megye egy-két helységének népségtörténete és földrajzi neveinek különböző nyelvenkénti előfordulása az előzőekben bemutatott falvak névanyagával (kivétekléppen) abban az esetben is több hasonlóságot mutathat, ha a német nyelvű lakosság beköltözése a 19. században történt. Ilyen település például a Pécsről délre fekvő **Pogány**, amelynek német ajkú közössége a 19. században települt a községbe, helynevei mégis háromnyelvűek: a magyar elnevezés mellett jelentős számú német és horvát eredetű bel- és külterületi nevei egyaránt vannak. Ilyenek például a következők: 161/18. *Némét iskola* : n. *Ti Šul* 'Schule' : szh. *Svapszka skula* 'Njemačka škola'. É. A német evangélikusoknak és a horvát katolikusoknak külön iskolájuk volt ebben a faluban. 161/61. *Kendőráztató* : *Mocsila* : n. *Hanfréce* 'Hanfröste' : szh. *Mocsilo* 'Močilo'. A vízfolyás mentén *Kendőföldek* : szh. *Konoplistyě* 'Konoplište' és kenderáztatók voltak. 161/69. *Pogányi halastó* : n. *Fistajh* 'Fischteich' : szh. *Ribnyak* 'Ribnjak' [...] halastó. Korábban rét volt (BMFN. I. 932, 934).

Hogy **Pogány** földrajzi neveinek háromnyelvűsége milyen okokból alakult ki, arra a község településtörténete adja meg a magyarázatot. Erről a következőket találjuk: „A török hódoltság alatt elnéptelenedett, a 17. század végén rácok (szerbek) lakták. 1700 körül a falu alsó részén katolikus délszlávok (horvátok) telepedtek meg. A szerbek ezt követően elhagyták a falut. A múlt század derekán kezdtek a magyarok és németek a faluban letelepedni. A németek száma 1900-ban 300-ra (32%) emelkedett. [...] A falu német ajkú lakosai megtanultak és ma is beszélnek horvátul; de a horvátok nem beszélnek a német nyelvet. – A magyarok és németek a horvát dülőneveket ma ismerik és használják. A falu német lakossága *Mekényesről* és *Alsónánáról* költözött ide 1880–1890 körül” (BMFN.I. 931).

Pogány községéhez hasonlóan igen fordultatos, változatos **Szigetvár** népségtörténete is, amelyet a baranyai névgyűjtemény első kötete a következőképpen foglalt össze: *Sziget* a török hódoltság alatt folyamatosan lakott helység. Lakossága teljesen kicserélődött. A 17. század végén délszláv (többiségben bosnyák), magyar, kevés török és görög lakossága volt. Ekkor jelent meg a németiség is. A 18. század végén délszlávok, magyarok és németek lakták. A múlt század elején még a lakosság fele szláv; a század közepén a magyar nyelv kerül túlsúlyba, elsősorban a német nyelvűek számának csökkenésével. A század végére a délszláv nyelvűek száma is megcsappan (BMFN. I. 452). – **Szigetvár** földrajzinév-anyaga viszont **Pogányétól** eltérően egynyelvű (magyar), és csak nyomokban maradt fenn egy-két déli szláv, illetőleg német nyelvű adat. Ilyenek például a következők: 87/176. *Kis-Bara*. Mocsaras, vizes gödör. 87/250. [K15: *Szelistya*, I]. 87/456. *Biltrovina* : *Biltravina*; 87/554. [K 15: *Trenovácsa*; r], illetőleg 87/465. [K14: *Csertői út*; K15. is jelzi *Grenzweg* megjelöléssel] (BMFN. I. 459, 461, 466, 468).

9. A fentiekben bemutatott példákban és számadatokból jól kitűnik, hogy a földrajzi nevek többnyelvűsége Baranyában különösen gyakori, Somogy és Tolna megye helynévanyagára viszont egyáltalán nem jellemző. A többnyelvű földrajzi nevek vizsgálata alapján összegzésül azt állapíthatjuk meg, hogy ebben elsősorban az egyes községek és városok településtörténete, nemzetiségi összetétele játszik meghatározó szerepet. Ezt támasztják alá a Baranya megyei földrajzinév-kötetekben az egyes települések neve alatt található helytörténeti, demográfiai összefoglalások, amelyek évszázadok során a szóban forgó községben, városban végbement népségmozgásokat tartalmazták. Elsősorban a helybeli lakosságnak bizonyos idő elteltével kialakult nemzetiségi összetétele, és emellett föltehetően a nyelvéhez és a néphagyományaihoz való ragaszkodása **együttesen** határozta meg, hogy milyen nyelvű helynévanyag maradt fenn a néhány évtizeddel ezelőtti névgyűjtésig, majd kötetekben való megjelentetéséig.

Hogy egy-egy településen milyen nyelvi-nyelvjárási formában, hangalakban terjedtek el és maradtak fenn szinte napjainkig a különböző bel- és külterületi elnevezések, abban a helyi közösségek nemzetiségi összetétele, számaránya vagy azonos nyelven belül saját dialektusa a meghatá-

rozó, és végül a felsorolt tényezők bonyolult kölcsönhatása révén alakultak ki az egyes községek és városok földrajzi nevei. A német nyelvterületről Komárom megyébe történt beköltözésekről szólva Gerstner Károly a következőket írta: „Környékünkre főleg 1720 és 1760 között jöttek németek, elsősorban bajor–osztrák nyelvjárástípusú területről. A betelepülés idején azok a községek, ahol új lakóhelyeket találtak, zömmel lakatlanok voltak, csak néhányban maradt meg csekély számú magyar nyelvű lakosság. Ez a tény – lakott vagy lakatlan volt-e a falu – nagymértékben hatott a település dűlőnévanyagára” (1981: 182). Gerstner ezen megállapítása a magyar nyelvterület más megyéire, különböző vidékeire és településeire is kiterjeszthető, az általam vizsgált dél-dunántúli falvak és városok helyneveire is érvényes.

10. A Magyarországra költözött németek helyi dialektusa, amint már szó esett róla, egy-egy településen belül általában különböző német nyelvjárások ötvöződéséből alakult ki, mégpedig hosszú ideig tartó kiegyenlítődség során (l. részletesebben Hutterer 1973: 101–9). Így történt például a dél-kelet-dunántúli (a baranyai és a tolnai) német gyökerű települések tájnyelve esetében is, ugyanis ezeknek a nyelvjárásoknak az integrációját részben a tarkaságuk, sokféleségük gátolta, részben pedig ezt a területet jellemző nagyobb fokú vallási tagoltság is nagyban megnehezítette. A vallás ezen szerepéről, gátló hatásáról Hutterer például a következőket fejtette ki: „A vallási különbség [...] élesebb határt jelentett még a népnyelvi hovatartozásnál is, és 1950-ig szinte teljesen kizárta a vegyes házasságok lehetőségét, ami egyúttal a nyelvjárás-keveredés és integráció ütemét is lassította. [...] a városok – Pécs és Pécsvárad – bajor-osztrák köznyelve, amely az iparosok számára az egész tömbben normaként érvényesült, lassította a frank paraszti nyelvjárások egymásba növést. Ennek ellenére is azt kell mondanunk, hogy a másodfokú kiegyenlítődség keretét ezen a tájon a közép-német frank népnyelv adta. Ezen belül északon – így Tolna megye nagy részén – egy hesseni, délen – Baranyában – pedig egy fuldai jellegű nyelvjáróterület alakult ki” (1973: 106–7).

10.1. A Dél-Dunántúlra került német telepesek kibocsátó, eredeti (pl. fuldai, középhesseni, mosel-frank, pfalzi stb.) nyelvjárásai, amelyek Németországban több száz kilométerre vannak egymástól, Baranya, Somogy és Tolna területén esetenként szomszédos falvak tájszólásaként élnek egymás mellett. Erről Josef Schwing a következőket foglalta össze: „Die Schwäbische Türkei ist eine der buntesten neuzeitlichen deutschen Sprachinseln überhaupt. Hochdeutsche Mundarten, die in der Ursprungslandschaft hunderte von Kilometern auseinanderliegen, befinden sich hier in dörflicher Nachbarschaft. Entlang des Eisenbahnlinie Pécs–Bátaszék gibt es Orstmundarten, die in ihren Grundzügen den alemannischen (Nagyárpád), bairischen (Pécsvárad), osthessischen bzw. fuldischen Mundarten verschiedener Schattirung (Palotabozsok und westliche Umgebung), mittelhessischen (Somberek, Bár, Dunaszekcső), ostfränkischen (Bátaszék) und pfälzischen (Mórág) Mundarten zugerechnet werden können” (1993: 4).

Ahhoz, hogy a Schwäbische Türkei területén lévő német nyelvjárásokat még jobban meg lehessen ismerni, jó néhány olyan feldolgozásra volna szükség, mint Josef Schwing itt idézett munkája és Katharina Wildnek a Mohácsi járás fuldai eredetű falvainak tájnyelvét jellemző munkája (2003). Ilyen vagy ezekhez hasonló nyelvjárású monográfiák elkészítésére egyre kevesebb lehetőség adódik. Az UDSA két kötetének felhasználására és a dél-dunántúli német nyelvjárások vizsgálatára, továbbá különböző tárgyú tájnyelvi forrásanyag kiadására irányuló munkálatok is hozzájárulhatnak egy-két feldolgozás megvalósításához. Ehhez valamelyest a baranyai helynévkötetek német nyelvű anyagának elemzése is felhasználhatónak látszik.

Somogy megyei német nyelvű helynevek

1. A német telepesek Somogyországba történt bevándorlását Szita László *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* című könyvének Előszavában Szili Ferenc így összegezte: „A somogyi németiség egy része Hessenből, Közép-Bajorországból, Sváb-Frank vidékről érkezett közvetlenül. Nagyobb részük azonban szekundér telepesként elsősorban Tolna német falvaiból vándorolt be. Kisebb részük Baranyából, Veszprémből költözött új hazájába, Somogyba”

(1993: 3). Hogy Somogy mely részére és milyen okokból kerültek német (és horvát) nyelvű telepések, arról a szakirodalom alapján az alábbiakban szölok.

A török uralom megszűnése után Somogyországba – elsősorban Külső-Somogy egy-két falujába – is kerültek külhoni bevándorlók. Az ide történt betelepülések szükségességéről, nemzetiségi és községenkénti megoszlásáról – egy korábbi vizsgálódás eredményét idézve – Király Lajos a következőket írta: „A törökidulás idején ennek a vidéknek az eredeti magyar népessége szinte teljesen elpusztult. A törökök nyomában a völgy menti községekbe nagy számban telepedtek le balkáni délszláv csoportok. A vidék idegen nyelvű telepeit Kugotovicz Károly a következőképpen sorolja fel: »Somogyvárt még a török időből maradtak rácok (iflások), később németeket telepítettek ide. Tót, illetőleg sokác lakossága volt Tótyugynak, Tótszentpálnak, Lengyeltótnak, Buzsáknak, Vajaskérnek, Táskáknak, Boronkának, Osztópánnak, Pusztakovácsinak, Gadányinak, Kisberénynek. Németek kerültek Marcaliba, Bizére, Mesztegyőre, Vámosra, Gadányba« (Dunántúl és Kisalföld írásban és képen, 192). A török kiűzése után az ortodox vallású rácok telepesek visszaköltöztek a Balkánra, a római katolikus horvátok pedig lassan elmagyarosodtak” (2003: 24).

2. Kugotovicz Károly kutatásaira hivatkozva Király Lajos német telepítésű helységeként Bizét, Gadányt, Marcalit, Mesztegyőt és Vámost (ma Somogyvámos) említi meg. Az utóbbi faluval kapcsolatban találunk olyan településtörténeti adatot, amely szerint a 19. század elején valóban németek költöztek be: A SMFN.-nek anyaga alapján azonban azt állapíthatjuk meg, hogy az itt felsorolt helységek földrajzi nevei egyetlen német nyelvű elnevezést sem tartalmaznak. Névanyagukban minden bizonnyal azért nincs ilyen adat, mert ezekbe a falvakba feltehetően kisszámú német talált otthonra, akik előbb-utóbb elmagyarosodtak. Arra vonatkozóan, hogy az említett helységekbe németek költöztek be, csupán Somogyvámossal kapcsolatban fordul elő adat. Ez pedig a következő: „Vámosra 1813-ban telepítenek németeket, 1862. évi vizitatio szerint 24 telkes, 13 kisházas és 8 zsellér volt” (Szita 1993: 73). Feltűnő ugyanakkor, hogy **Somogyvámos** földrajzi nevei között néhány déli szláv eredetű (ilyen pl. 29/23. *Drěnya*; 29/62. *Galaběrdá*; 29/112. *Krája*) található, amely föltehetően azt jelzi, hogy a községben hajdan délszláv nyelvű népcsoportok telepedtek meg. Hogy ez valóban így történt, azt megerősítik Szita László kutatási eredményei, amelyek szerint Vámos lakosságát a 18. század második évtizedétől a század közepéig magyarok és horvátok alkották (1993: 42).

A SMFN.-ben nyolc olyan falu van, amelynek névanyagában német nyelvű helyneveket találunk. Ezek a községek a következők: Bószénfa, Ecseny, Mike, Miklósi, Somogydöröcske, Szorosad, Szulok és Zics. Közülük Mike bel- és külterületi elnevezéseiben csak néhány ilyen adat fordul elő, a többi község földrajzi neveiben viszont nagyobb mértékben maradt nyoma az egykori német betelepülésnek. Így például a következő adatok fordulnak elő: **Bószénfa**: 185/6. *Templom-híd* : *Kirhenpruke* [...] Híd a templom előtt. 185/20. *Ujj utca* : *Underetorf*; 185/28. *Simonfai-árok* : *Lázokiarok* : *Lázi króbe* Á. Simonfán ered, és a két falu határán folyik. 185/42. *Öröm-hegy* : *Fráidenperk*; 185/85. *Rétsarki-dülő* : *Vizeperkokr*; 185/95. *Malomház* : *Fukszemil*. Egykor itt vízimalom működött. 185/98. *Völgyi-rét* : *Kemávíze* 185/131. *Gyertyánfai tábla* : *Veiszipuhertof* [...] Sok gyertyánfa van benne. stb. – **Ecseny**: 113/2. *Káposztáskert* : *Krautkartën*; 113/13. *Templom-domb* : *Kërichkipl* Do. Az evangélikus templom áll ezen a magaslaton; 13/47. *Öreg-hégy* : *Altvingët*; 113/56. *Cigánygödör* : *Cigájnjértál* [...] Az itt lévő cigánytelepet kb. tíz éve szüntették meg. 113/90. *Réti-fődek* : *Vízinstik*; stb. 216/5. – **Mike**: 216/5. *Szentháromság* : *Heilichtrefeldichhejd* Szo. Pffefer Mátyás állíttatta. 216/11. *Vendel-szobor* : *Szent Vendel-szobor* : *Vëndélni* Szo. Egy nagy állatpusztulás után állíttatta a község. 216/122. *Sándor-malom* : *Malom-domb* : *Milhlivl* [...] Régen malom volt itt, és ilyen nevű ember volt benne a molnár. 216/167. *Pringli* : *Kis-kut* F. Már nincs meg stb. – **Miklósi**: 70/2. *Hégyi utca* : *Hórhó* : *Hól*; 70/3. *Falu* : *Dorf* : *Tarf*; 70/13. *Téglaházi-dülő* : *Ciglijहितál*; 70/19. *Öreg-hegy* : *Vájnekartetál* [C. *Régiszöllő* K. *Altes Gebirge Öreghegy* P. *Régihegy*, sző]; 70/25. *Fukszberg*; 70/30. *Móric-kuti-dülő* : *Prunnërakkër*; 70/32. *Seggvágó* : *Arskerf* Vő, sző; 70/68. *Hosszu-rét* : *Langevizë*; stb. – **Somogydöröcske**: 76/3. *Lóher utca* : *Klékárte* U. Régen lucernás-kertek voltak itt. 76/14. *Évangélikus templom* : *Kerihhe* 76/17. *Pásztorház* : *Klájnhajzlerhausz*. A mindenkori pásztor lakott benne. 76/34. *Vögy-dülő* : *Tälëkkër*; 76/42. *Községi-rét* : *Gemónevíze*; 76/52. *Kendérfődek* : *Hanflëzër*; 76/103. *Klósztër-erdő* : *Klósztërvald*; stb. – **Szorosad**: 77/11. *Mohar* : *Moharëkkër*; 77/15. *Szélës-dülő* : *Prádeëkkër*; 77/19. *Krajcëkëdli* S, sz. A dülővel szemben a koppányi határban van egy kereszt. 77/29. *Homokos* : *Szaudeëkkër*; 77/36. *Hosszi-dülő* : *Längeëkkër*

[C. Hosszúföldek P. Hosszi, d] Ds, sz 77/41. Pógár-erdő : Pauërvald [C. Közöserdő]; stb. – **Szulok**: 236/5. Főös-pásztorház : Haldërhausz. Ebben a házban laktak a felső falu pásztorai. 236/30. Óvri-Csokonyárerstraz : Fölső-Csokonyai-ut Ú. Szulokot Csokonyavisontával összekötő földút neve. 236/54. Pfarákër : Papföd [K. Pfarr d]. 236/75. Kis-mező [K. Weidebusch]; stb. – **Zics**: 65/1. Ujváros : Najstift [Petöfi Sándor u]; 65/30. Uj-hégy : Uj-szöllő : Nájevájnekárte; 65/32. Szénegető : Szénegető : Szén-vögy : Kólplat Csenti [K. Szénegető, vö]; 65/34. Páskom : Klájhájzlër-páskom; 60/53. Hamuházi-dülö : Asitakkër; 65/55. Főös-rét : Prádevize (SMFN. 226–7, 239–40, 252–4, 255–6, 346–8, 572–4, 575, 694, 697–8, 784, 786).

A fentiekben bemutatott adatok többsége azt jelzi, hogy a földrajzi nevek nem csekély részében a gyűjtés idején kétnyelvű (magyar és német) elnevezés volt jellemző. Arra viszont kevesebb adatot találunk, hogy egy-egy objektum, tájrész megnevezéseként csak német nyelvű névadat használatos. Viszonylag nagyobb gyakorisággal ilyenek Szulok névanyagában fordulnak elő, így például a következők: 236/16. *Volfränk* [K. *Wolfftraenke*]; 236/17. *Farkvánt* : *Färën* [K. *Fahrgwand*]; 236/21. *Áspën* [K. *Ásperbaum*] [...] Az adatközlők szerint egy nagy rezgönyárfáról kapta a nevét. 236/23. *Trájrundvásszërloh* [K. *Drei Wasser Loch*] [...] Három mocsaras, vizes gödör van a dülöben; 236/34. *Vëlkl* : *Hüdvád* [K. *Csokonyai határnál, Wald*]; 236/35. *Májërhof* : *Hërsaftivz* [K. *Meierhof*]; 236/37. *Házëlvald* : *Hëkë*] [...] Sok mogyoróbokor található ezen a területen.; 236/49. *Hostël* [K. *Hofstelle*]; 236/63. *Lámeloh* [K. *Lamenloch*] [...] Az 1700-as években innen hordták a földet a falu építéséhez (SMFN. 784, 786). Hogy a többi somogyi faluhoz viszonyítva Szulok földrajzi neveiben jóval több német nyelvű névadatot találunk, az minden bizonnyal a község lakosságának hagyományörzésével és településtörténetével függ össze.

3. Meglepőnek tartom, hogy az UDSA egyik kutatópontjának, Bonnyának a földrajzi nevei között egyetlen német nyelvű sincs, csak néhány utalást találunk arra, hogy egykor német telepek költöztek a községbe. Ennek emlékét a következők belterületi elnevezések őrizték meg: 74/3. *Keleti-utca* : *Némët-utca*. Túlnyomóan német ajkúak laktak. 74/9. *Némët-templom* : *Rëformátus-templom*. Egykor német nyelven tartották itt az istentiszteletet. 74/12. *Némët iskola* : *Évangélikus iskola*. A német ajkúak 1945 előtt ebbe az iskolába jártak (SMFN. 247). Szita László településtörténeti kutatásai szerint egykor **Bonnya** községbe is költöztek német nyelvű lakosok (vö. 1993: 72), ennek a körülménynek nyelvi nyomai egyáltalán nincsenek. Ezzel szemben Bonnya földrajzi nevei között néhány délszláv eredetű is előfordul (így pl. a *Grablina* ~ *Grabrina*, *Kamaristya*, *Kasica* stb.). Hasonlóképpen figyelmet érdemel, hogy **Gálosfa** helynevei között néhány német nyelvű külterületi elnevezést is följegyeztek, amelyet az 1970-es évek elején végzett gyűjtés idején az adatközlők már nem ismertek, de mivel ezek az 1852-es kataszteri térképen lokalizálva szerepelnek, ezért (C. rövidítéssel) bekerülhettek a Somogy megyei földrajzinév-kötetbe. Ezek a helynevek pedig a következők: 183/117. [C. *Steinberg*] 183/118. [C. *Rehberg*]; 183/119. [C. *Schustergrabe*]; 183/130. [C. *Heuweg*]; 183/132. [C. *Schmirofen*]; 183/133. [C. *Langertlw*] és 183/147. [C. *Ländstrás*] (SMFN. 566–7). A településtörténeti kutatások szerint **Gálosfa** a török kiűzése utáni időben nagyjából a 18. század közepéig magyar község volt, egy 1853-ban készült felmérés szerint viszont 330 magyar lakosa mellett 252 német származású is élt a faluban (vö. Szita 1993: 8, 41, 123). Német bevándorlókra csupán a következők belterületi név és a hozzá fűzött népi közlés utal: 183/22. *Némët utca* : *Vasút utca* [Dózsa György u] U. Ezt a részt foglalták el a német telepek (SMFN. 565). A csekély számú adat alapján föltételezem, hogy német telepek kisebb számban a 18. és a 19. század közepe közötti időben is kerülhettek a községbe, akik a Bach-korszakban beköltözött németekkel együtt valószínűleg hamarosan elmagyarosodtak. Megemlítenédőnek tartom, hogy **Gálosfa** helynévanyagában föltehetően déli szláv eredetűek a következő külterületi elnevezések: 183/67. *Zabróca*, 183/68. *Palizsa* [C. K. P. ~] és 183/141. *Lazsornya* (SMFN. 566–7). – **Gadács** kisközség esetében – az összesen 25 bel- és külterületi elnevezés között – egyetlen névadat megkülönböztető elemeként fordul elő német nyelvű megjelölés, ez a következő: 115/15. *Hosszi-Magyaród* : *Lange-Magyarót* [K. *Mogyoród pu*] Doo, sz (SMFN. 353). Ugyanezen az egy lapon, amelyen még térképvázlat is szerepel, még két falucsúfó és a hozzájuk fűzött népi magyarázat őrzi annak emlékét, hogy egykor német telepek kerültek Gadácsra. Ezek pedig a következők. A néphagyomány szerint annak a béresnek, aki körülszántotta a telepeseknek szánt határt, Gadács volt a neve, így lett a falu neve is ez. Falucsúfólok: 1. „Gadácson egy felöl sütik a pogácsát”. A falu ugyanis csak egy sor házból áll. 2. „Hopp

Terecske, hopp Kadács, van tarisznya, nincs kalács”. Ez a szólás egyrészt a sváb lakosság kiejtését példázza, másrészt a gadácsiak túlzott takarékoskodására utal. Gyakran üresen vitték el a tarisznyát, de elvitték, mert adtak a formára.

Míndehhez megjegyzendőnek tartom, hogy a SMFN.-ben végül is igen kevés német eredetű földrajzi név található, hiszen a megye 253 településén a fentiekben felsorolt néhány községben ezeknek a száma mindössze száz körül mozog. Ez Baranya és Tolna megye német nyelvű helyneveihez viszonyítva – az előzőekben csak említett okokból – csekélynek számít.

Tolna megyei német nyelvű helynevek

1. A magyarság életében több olyan, hosszabb-rövidebb ideig tartó történelmi esemény játszódtott le, amelynek évszázadokon keresztül meghatározó szerepe lett népünk sorsára vagy egyes tájegységek lakosságára. Így például a 150 évig tartó török megszállás során sok vidék elnéptelenedett, ezért újratelepítésekre volt szükség. Ez Tolna megyét is jelentős mértékben érintette. Ennek során Tolnában is sok német telepes lelt otthonra. Bevándorlásukról Bellér Béla a következőket írta: „Tolna vármegye a betelepítés előtt éppen olyan siralmas képet mutat, mint Szatmár. A XV. század 561 települése helyett az összeírók csupán 45 helységet találtak; ezeknek egy részét is 1690 után telepítették újjá. Tösgyökeres magyar lakosságot csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai közt lehetett találni” (1981: 63). A németországi telepesek Tolna megyébe költözése a 18. század első felében kezdődött, később már kisebb mértékű volt, amint azt Bellér Béla megfogalmazta: „A XVIII–XIX. sz.-ban Tolna megye összesen 61 helységre kapott kisebb-nagyobb számú német telepest. A telepítés zöme a XVIII. századra, annak is a 30-as éveire esik; a XIX. századra mindössze 5 település” (1981: 66). Szilágyi Mihály a németek bevándorlását a következő körülményekkel indokolta: „A Tolna megyei német települések egyrészt a sok lakatlan faluhelynek köszönhetően létrejöttüket, másrészt – s éppen ez a döntő tényező – a német birodalom nyugati tartományaiban uralkodó korabeli viszonyoknak. A francia betörések nyomán Worms, Heidelberg és a rajnai tartományok legszebb települései elpusztultak, és elviselhetetlen inséget zúdítottak a szegény népre. Amely területek kívül estek a hadszíntéren, ott viszont a fényűzést esztelenül hajszoló német fejedelmek akkora terheket nyomtak a földművesek és iparosok nyakába, hogy azok belegörnyedtek” (1983: 44).

2. A német ajkú lakosság Tolnába történt betelepülése idővel hatást gyakorolt a megye nyelvi arculatára és néphagyományainak alakulására. Az újra benépesült községek, városok bel- és külterületén például a különböző földrajzi alakulatoknak, határrészeknek, tereptárgyaknak, objektumoknak a magyar lakosságtól átvett helyneveket felhasználva a német telepesek adhattak elnevezéseket. Mivel a TMFN.-nek munkálatai az 1970-es években zajlottak, ez az időszak még megfelelő volt ahhoz, hogy a német telepítésű községekben, városokban a névgyűjtést elvállaló munkatársaknak, később a helyszíni ellenőrzést és a közzetevést végző nyelvészeknek sikerüljön olyan adatközlőket is találni, akik nemcsak az adott település bel- és külterületét ismerték, hanem a földrajzi neveknek a helyi nyelvjárásban használatos formáit is. Így szinte az utolsó pillanatban értékes anyagot lehetett gyűjteni, majd megjelentetni.

A helyneveknek olyan módon történt a közzététele, hogy hangalakjuk hűen tükrözze a helyi német nyelvjárásnak megfelelő ejtésmódot és szóhasználatot, sajátos problémát, külön gondot is jelentett, de a magyar és a német dialektológiai átírás követelményeinek megvalósításával a Tolna megyei névkiadvány szerkesztői minden tekintetben jó megoldást találtak. A kétféle átírás elvszerű, következetes alkalmazásával, amint azt a fősorolt példák mutatják, az egyes települések német nyelvű földrajzi nevei is a fonetikus átírás elvének figyelembevételével (a magyar ábécé betűivel) kerültek a kötetbe, ugyanakkor az „olvasó [...] a német nemzetiségi (vagy volt német nemzetiségi) községekben a német neveket a német dialektológia jelrendszerében átírva is megtalálja. A német neveknek a német dialektológia gyakorlata szerinti átírását Hutterer Miklós ellenőrizte” (TMFN. 12). Jó megoldásnak bizonyult, hogy a fonetikus átírt német földrajzinév-anyag egy külön fejezetben is megjelenhetett (vö. TMFN. 525–77), és ennek köszönhetően a kötet névadatait a német dialektológiai kutatásokban is hasznosítani lehet(ne).

3. Az előző, nagyobb fejezetekben a Baranya és Somogy megyei német nyelvű helynevek közül – előfordulási számuk és sajátos típusaik figyelembevételével – mutattam be adatokat. Szükségesnek tartom, hogy Tolna megye 55 településének német eredetű földrajzinév-anyagából is bizonyos számú példát soroljak fel. Ezzel arra szeretném felhívni a germanisták figyelmét, hogy a TMFN.-ben lévő német eredetű földrajzi nevek nyelvészeti elemzésével az egyes nyelvjárások fonológiai és szókészletbeli különbségeinek feltárására is lehetőség nyílik (más megyék és járások névadatainak felhasználásáról l. részletesebben Gerstner 2002: 63–5). A földrajzi neveknek hangtani szempontú hasznosíthatóságáról Gerstner Károly például a következőket fogalmazta meg: „Die Angaben sind – von einigen geringfügigen, zumeist drucktechnisch bedingten Änderungen abgesehen – in derselben Form zitiert, wie sie in den Sammelbänden stehen, also in ungarischer dialektologischer Transkription. Es ist wichtig zu bemerken, dass bei der Aufzeichnung der Namen nur die phonematischen, nicht aber die phonetischen Eigenheiten in Betracht gezogen worden sind” (2002: 65). A TMFN.-ben közzétett helynevek például a hangszinbeli sajátságok, továbbá a diftongusok típusainak időtartam és nyomaték szerinti vizsgálatára lényegében nemigen használhatók fel, erre inkább a Hutterer Miklós készítette német dialektológiai átírásban közzétett formájukban alkalmasak, amelyre fentebb már utaltam. Ugyanakkor TMFN.-nek anyaga eredményesen aknázható ki például fonológiai, szókészletbeli és kisebb mértékben néprajzi szempontú kutatásra is.

A tolnai földrajzinév-kötet gazdag német nyelvű bel- és külterületi elnevezésekben. Az alábbiakban ezekből sorolok föl adatokat, mégpedig arra törekedve, hogy a megye mindegyik járásának néhány településéről szemléltető példaként több névadat is szerepeljen. Ezeket a *Tolna megye földrajzi nevei* című kiadvány anyagának járások szerinti sorrendjében, azokon belül pedig a kiválasztott települések betűrendjében közlöm.

Tamási járás

Belecska: *Belecska* : n. *Pēlēcske* ... 12/2. *Csapási-árok* : n. *Fítirip* Á. Ha nincs eső, útként használják. Itt szokták a szarvasmarhákat a legelőre hajtani. 12/4. n. *Kenc* *švanc* [*Béke u*] Úr. Ezen az utcán libákat szoktak legeltetni. 12/68. *Jäger-völgy* : n. *Jéjervize* [...] Az erdőkerülő illetményföldje volt itt. 12/79. *Kendérföd* : n. *Hanēvēkērjen* [...] Valamikor kendert termesztettek itt. – **Gyönk:** *Gyönk* : n. *Jinkr* [...] 24/11. *Magyar falu* : n. *Unerstarf* Fr. A falu magyar lakosai nagyrészt itt laktak hajdan. 24/38. *Lutránus utca* : *Malom utca* : n. *Luteskasz* [*József Attila u*] U. Az evangélikus német telepesek laktak itt. Ebben az utcában volt a község egyetlen gőzmalma. 24/65. *Ridegkut* : *Borjukut* : n. *Kēlvērprone* Kú. A rideg marhák itatókútja volt. 24/89. *Cigány-völgy* : n. *Cijájneskront* [...] A völgy déli részén cigányok laktak. – **Pári:** *Pári* : n. *Pari* [...] A falut tréfásan *Párizs*-nak is nevezik. 21/2. *Fehér-híd* : n. *Vējzēpruk*. Fehérre meszelt híd. 21/24. n. *Repstikli* [C. *Repczes kis*]. Hajdan vadrepcés volt ez a terület. 21/30. n. *Könyérstrósz* Ú. Nagykönyi felé vezető kövesút. 21/36. n. *Fukszlohēker* [...] Sok róka tanyázik itt. 21/42. n. *Felthiderhite* : n. *Nuszepamhite* [...] Régebben csőszkunyhó volt itt egy diófánál. 21/85. n. *Csákēmēr-vagyonváltáság* [...] Csák János nagykönyi orvosnak volt itt egykor birtoka e terület mellett. – **Szakadát:** *Szakadát* : n. *Szaketal* [...] 26/23. *Krémēr-üzlet* : n. *Tislērszgvēl*b. Krémer nevű tulajdonosáról, aki korábban asztalos volt. 26/42. *Francia-bozót* : n. *Frankehēkk* [...] A francia határ közeléből ide települt németekről nevezték el. 26/57. *Rác temető* : n. *Racekērhóf* [...] A hagyomány szerint a német lakosság ide települése előtt rácok laktak itt, és itt volt a temetőjük. 26/68. *Szakajtó-hégy* : n. *Szimp* [...] Fölfordított szakajtóra hasonlít az alakja. Egyes adatközlők szerint török katona sírját találták meg itt (TMFN. 94–5, 126, 128, 136–8, 144–5).

Paksi járás

Bikács: *Bikács* : n. *Vigács* 34/1. n. *Sófrif* [*Petőfi u*] U. Az uradalom birkáit erre hajtották ki a legelőre. 34/10. *Templom* : n. *Kērih*. Evangélikus templom, 1786-ban építették. 34/58. *Felső-híd* : n. *Ovrisárcprukn*. Híd volt itt a Sárvíz-csatornán. 34/59. n. *Nuszpámfēlt* [...] Az út mentén diófák álltak. 34/84. *Szigeti-szőlők* : n. *Szidvoēt* [C. *Szöllös*] [...] Itt termett a legjobb bor. 34/107. *Kőrises* : n. *Ēsn* [C. K. P. *Kőrises P. Kőrös*] [...] P. szerint kőrisfákkal volt beültetve. – **Györköny:** *Györköny* : n.

Jerkin ... 36/4. n. *Hivlkász* : n. *Rëhinklkász* [*Hegy u*] U 36/33. n. *Smálikász* [*Magyar u*] U. A német anyanyelvűek szerint az elnevezés gúnyos eredetű: az itt lakóknak ritkán volt zsirjuk a főzéshez. 36/43. *Felső-páskom* : n. *Ovripáskom* [...] Régen ide hajtották az ökröket és tinókat legelni. 36/58. n. *Hersvald* [...] Az 1720-as években itt nagy erdőség volt. A betelepített németiség az építkezésekhez ingyen termelhetett ki fát. 36/131. *Szélés-csapás* : n. *Tripp* Csa. Összekötő út a Páskom és a Hencsei út között. – **Németkér**: *Kér* : n. *Kír* [...] 32/19. *Uj utca* : n. *Nájikazé* [*K. Kerszt u*]. *Hiv. Kassai u*. U 32/25. n. *Krósvázér* T. A környék legnagyobb vize. 32/64. *Főber-kérészt* : n. *Fővérkrájc* Ke 32/84. *Arany-hégy* : n. *Koltperk* [...] Talajművelés közben aranypénzeket találtak. 32/108. *Bikarét*: n. *Vikévíze* 32/113. n. *Koltperk* Kú. Igen bővizű kút, ezt használták leggyakrabban. (TMFN 176–8, 184, 186, 187, 191–3, 195).

Dombóvári járás

Dúzs: *Duzs* : n. *Dusai* [...] 51/2. *Fehér-híd* : n. *Vájzipruk* Híd 51/10. *Templom* : n. *Kherih* Templom. A hagyomány szerint a rác templom maradványaiból épült. 51/27. *Öreg-szöllők* : n. *Aldivajngerté* 51/59. *Kendéráztató* : n. *Hanëfrécé* Á. Valamikor itt áztatták a kendert. 51/66. *Bikarét* : n. *Vikavizé* [...] A községi apaállatokat innen takarmányozták. 55/78. *Fenyves-förás* : *Nagy-rét* : n. *Fihtëkvélé* S, nyárfás. Régebben rét. – **Kurd**: 53/21. *Ulicska utca* : *Vörös Hadsereg utca* : *Uri utca* : n. *Készje* [*Vörös Hadsereg u*]. U. Valamikor ebben az utcában horvátok laktak. Akik itt nemrég építettek, úrhatnám embereknek tartják a falubeliek. 53/23. *Szent Antal* : n. *Hájlihe-Antóni* Szo 53/78. *Vitéztelek* : n. *Vitézföld* [...] Az első világháborúban vitézi címet szerzett katonák és hadiözvegyek itt kaptak földet. 53/118. *Homokbánya* : n. *Szantál* Ds, homokbánya. 53/139. *Csurgai-híd* : n. *Csarkamërpruk* Híd. Csurgó felé van. 53/158. *Szent kut* : n. *Hejliprun* F. Gyógyító hatást tulajdonítanak a vízének (TMFN. 258–261, 264, 266–8).

Bonyhádi járás

Bonyhád: 77/3. *Vastag-fák* : n. *Dikebém* : n. *Tikepém* Az 1950-es években kivágott ősrégi nyárfasor. 77/284. *Ladomány* : n. *Ladomë* : n. *Ládeme* [C. K. Hn. *Ladomány*]. 77/351. n. *Fistájvëh* Ú. A Halas-tóhoz vezet. 77/388. szék. *Káposztajfódek* : n. *Krautstikë* 77/463. *Szëcska* szék. *Szacska* : n. *Szëcskë* [...] Falu helye lehetett. – **Felsőnána**: 59/1. *Fősső utca* : n. *Öberdorf* [*Ady Endre u*]. U 59/21. *Hadi-föd* : *Kiráj-dülö* : n. *Hadifelt* [...] Az első világháború után osztották; Király családnevű tulajdonosa is volt régen. 59/33. *Lencse-vögy* : n. *Lincitál* [*K. Lencsevölgy* : n. *Linzenhal*]. 59/37. *Lincitáli-förás* F – **Grábóc**: 78/19. *Szarvas-vögy* : n. *Herstál* 78/74. *Milovac* : n. *Milovac* [C. *Milovác* K. *Kedves*] – **Kakasd**: 72/8. *Vendël-szobor* : szék. *Szent Vendel kërësztye* : n. *Vendëlini* Szo. Körmeneti hely volt, különösen jószágjárvány idején. 72/57. *Pince szurdik* : szék. *Szurdik* : n. *Kelrhól* U. Keskeny utacska kétfelől pincékkel. 72/62. *Határaroki-híd* : szék. *Bëlaci-híd* : n. *Hotrpruk* Híd. A Kakasdot Belaccat összekötő út megy fölötte. 72/85. *Vögységi-patak* : *Határarók* : n. *Kiszkróbe* Pa 72/184. *Várhëgyi út* : n. *Tálvég* Ú. Fölvezet a Várhegyre. – **Kalaznó**: 57/20. *Borgyu utca* : n. *Kelbekrun* [*Béke u*]. U. Itt hajtották a borjakat legelni. 57/36. *Csücsök* : n. *Högyészergengëiffël* [C. *Grenz Kip-pel* K. *Högyësi határëcsücs*]. Do, sz. 57/45. *Málë-földek* : n. *Varsáderberglözer*. A legjobb málénak való kukorica itt terem. – **Kéty**: 61/33. *Sik-Ódány* : n. *Klejhódány* [...] Igen enyhén dombos. 61/45. *Diós-dülö* : n. *Niszkrund* [...] Régen szőlő volt sok diófavál. 61/48. *Lótemetö* : n. *Fihkerhóp* [...] Ma döggút. 61/58. *Vig-vögy* : n. *Lusztih* [...] Régen tanyák voltak prësházakkal, pincékkel, és oda jártak a faluból mulatni. 61/82. *Nagy-vögy* : n. *Grósztal* – **Murga**: 60/8. *Kertëk ajja* : n. *Hopstel*. A házak mögötti kertek, telkek neve. 60/29. *Lusztig* : n. *Lusztig* [...] 1935-ig szőlő volt. 60/49. *Birka-hëgyi-föd* : n. *Söfbërgerfëld* 60/61. n. *Tël Vö* [...] Katlanszerű horpadás. 60/86. n. *Trip* [...] Itt hajtották a birkákat. – **Tevel**: 62/14. *Rozália-kápolna* : n. *Roszálkihërh* Ép. A pestisjárvány megszűnésének emlékére építették igás fuvar nélkül. 62/92. *Venyigés* : n. *Rëábëmë* [...] Fűzfavesszőt termelt, amiből kosarakat fontak. 62/95. n. *Hölistëtekeli* [...] Tehénlegelő volt. – **Závod**: 64/3. *Katolikus templom* : n. *Katolisekirkhë* Ép 64/10. *Szent Flórián* Szo. A hagyomány szerint még az első telepesek hozták magukkal Németországból. 64/38. *Kukuricaföd* : n. *Kukuruckrinjë* (TMFN. 285–6, 291–2, 296–7, 298–300, 302–3, 307, 327–8, 329, 331, 352, 358, 359–61, 365–6).

Szekszárdi járás

Alsónána: 103/3. *Falusi-árok* : *Nagy-vizesárok* : n. *Mülkráve* Pa, patak, amely a falun folyik keresztül. 103/7. *Pincesor* : n. *Kelerperih* [C. *Kellerberg*]. Présházak 3 sorban. Szorosan hozzátartoznak a faluhoz, mert a falu fölötti magaslaton állnak, és közülük sok lakóházul szolgál. 103/25. *Évangélikus templom* : *Nagy templom* : *Sváb templom* : n. *Évangélistakerh* 103/61. *Réz-hégy* : n. *Riszér* : n. *Riszperih* [C. *Reissberg* K. *Rézhegy*] 103/104. *Halastó* : *Fistejh* T. – **Bátaszék:** 107/13. *Sváb-malom* : n. *Svobmil* [P. *Schwäben Mühl*]. Vízimalom volt. 107/ 149. *Vendel* : n. *Vendelini* Szo a templom oldalán. Vendel napja a község fogadott ünnepe volt. Munkaszünetet tartottak. A szobornál egyházi szertartás folyt. 107/191. *Kerek-hégy* : *Kerek-högy* : n. *Rundehil* Do, sző. Nevét alakjáról kapta. 107/199. *Malomrét* : n. *Milviz* [...] Egykor rét volt, s a rajta keresztülfolyó patak vize több malmot hajtott. 107/253. *Második-vögy* : n. *Cvejtítal* [...] Felvezet a Szentai-tetőre. – **Szállka:** 101/3. *Fölső-falu* : n. *Overtarf* [Petőfi Sándor u]. Fr. A falu É-i része. 101/54. *Községi-rétföldek* : n. *Kmárvize* : n. *Kmárvizeker* [C. *Gemeidewiesenacker* K. *Községi rétföldek*]. 101/57. *Pince-magaslat* : n. *Kelerbergerhé* [...] Dt – **Tolna:** 94/71. *Külső iskola* : *Uj iskola* : n. *Nájhesül* Ép. 94/ 107. *Lőpororony* : n. *Pulferperg* : n. *Pulferturmperg* [P. *Puskapor h*]. Fr. A hagyomány szerint egy nagy épület áll itt, amely lőpororony volt. 94/154. *Béka-kut* : n. *Jáklprune* Kú. Kerekes közkút. Mindig voltak benne békák. 94/311. *Fősző-réhókony* : *Tilos* : n. *Iberfűghágli* Átkelőhely az egyik Duna-ágon. 1938-ig ezen az ágon itt járt át a komp. 1950-től tenyészpontyokat tartanak benne a halászok. *Tilos* a horgászás (TMFN. 436, 438, 442, 476, 478, 487, 490, 506, 510, 512, 514).

A TMFN. – amint már említettem – gazdag különböző német nyelvújású földrajzinév-anyagban, ugyanis Tolna megye 108 községének, városának nagyjából a fele, összesen 55 helység lakossága a török kiűzése után Németországból települt át, és az új hazában kialakult német nyelvű bel- és külterületi neveit egészen az utóbbi évtizedekig megőrizte. Ezeknek a településeknek a száma – a TMFN.-ben közzétett névanyag sorrendjét követve – járasonként a következő: a Tamási járásban: 10, a Paksi járásban: 4, a Dombóvári járásban: 4, a Bonyhádi járásban: 30 és végül a Szekszárdi járásban: 7. Figyelmet érdemel, hogy a Bonyhádi járás minden egyes falujában, városában találunk német gyökerű helyneveket. Feltűnő az is, hogy ebben a járásban több ilyen település van, mint a másik négyben együttvéve. Sok lehetőség van tehát arra, hogy a megye német nyelvű földrajzi nevei alapján mihamarabb különböző szempontú, eredményes kutatások szülessenek.

C) Nyelvjárási és névtani szempontú vizsgáldás a földrajzi nevekben

1. A fuldai nyelvújás néhány, a helynevekben is megőrzött jelenségének vizsgálata

1.1. A három dél-dunántúli megye helynévköteteiből történt példaanyag áttekintése, gyűjtése során gondoltam arra, hogy megvizsgálom azokat a nyelvjárási jelenségeket, amelyek a német földrajzi nevekben találhatóak. A figyelembe vehető tájnyelvi sajátságok közül természetesen a nyelv több részét (így pl. a mondattant) figyelmen kívül kell hagyni, sőt az elvégzendő elemzést nagyban meghatározza a helynevekben előforduló nyelvjárási jelenségek gyakorisága is. A helyneveknek a dialektológiai szempontú kutatásokban való felhasználása – az adatok kisebb száma miatt – első sorban a hangtani, ritkábban a morfológiai sajátságok elemzésével hozhat felszínre tájnyelvi jelenségeket. Úgy gondolom, hogy a szókészlet terén azokat a valódi tájszókat érdemes vizsgálni, amelyek egy-egy település vagy kisebb-nagyobb tájegység földrajzi neveinek részeként fordulnak elő. Bár az ilyen helynévadatoknak a száma általában kevés, a földrajzi nevekben előforduló nyelvjárási sajátságoknak a feltárására így is alkalmasak (l. részletesebben Gerstner 1981). A fentiekben említett jelenségek elemzéséhez az ilyen céllal végzett kutatási előzményekről természetesen tájékozódnom kellett, ezért a továbbiakban erről szólok.

1.2. Az eddigi kutatásokról azt állapíthatom meg, hogy az általam kiválasztott baranyai, somogyi és tolnai névgyűjtemények, valamint más megyei, járási helynévkötetek német nyelvű adatainak nyelvészeti szempontú vizsgálatára mindmáig kevés figyelem irányult, noha a közzétett nevek túlnyomó többsége hangalakjában a fonetikus átírás elvének teljes mértékben megfelel. Biztató kez-

deményezések, elismerést érdemlő eredmények – amint Gerstner Károly kifejtette – ezen a téren már a 20. század első évtizedeiben voltak: „a harmincas évek elején lendült föl hazánkban a német földrajzi nevek, elsősorban a dülönevek gyűjtése, s ennek eredményeként a különböző folyóiratokban és sorozatokban olyan cikkek és monográfiák jelentek meg, amelyek egy-egy magyarországi német falu vagy terület névanyagát vizsgálták településtörténeti és nyelvjárástani szempontból” (1981: 181).

Írásának középpontjában a magyar–német kettős földrajzi nevek vizsgálata áll, amelyet Komárom megyei névanyag alapján végzett el. Kutatásaihoz a következő három névcsoportot választotta ki: településnevek, belterületi és külterületi elnevezések. Névanyagát alapul véve mindegyik kategórián belül részletesen feltárta az egyes típusokat, amelyeket jól kiválasztott magyar és német névpárok illusztrált. Vizsgálódásaival példát mutatott arra, hogy azoknak a megyéknek a köteteit, amelyekben kétnyelvű (pl. magyar–német, magyar–szlovák stb.) névadatok találhatók, a párhuzamos névadás szempontjából is érdemes kutatni.

1.3. Az 1960-as évek közepétől mintegy négy évtizedig tartó, igen eredményes földrajzinév-gyűjtés és -kiadás adott nagy lendületet a magyar névtudománynak. Ez tette lehetővé, hogy Gerstner Károly nyelvjárási szempontból – több megyéből választott példák alapján – német nyelvű földrajzi neveket vizsgálhatott, sajnos azonban kutatásai nemigen találtak követőkre. A *Deutsche Dialekterscheinungen in ungarndeutschen geographischen Namen* című tömör, igen értékes írásában Komárom, Tolna, Vas és Veszprém megye 33 községének és városának a helyneveit elemezte főképpen fonetikai-fonológiai szempontból, ugyanis a legtöbb példa, miként más nyelvekben (így a magyarban is) a hangtani jelenségekre fordul elő. Az alaktani sajátosságok közül például az *-el*, illetőleg az *-erl* kicsinyítő képző német nyelvjárásokban található változatait vizsgálta, ezenkívül – jól kiválasztott adatok alapján – a szókészletet érintő néhány, területi különbségre mutatott rá. Több szempontot is érvényesítő elemzéseihez Tolna megyéből a következő települések földrajzinév-anyagát használta föl: 24. Gyöng, 25. Diósberény, 28. Varsád, 71. Mucsfa, 78. Grábóc, 83. Mőcsény, 101. Szálka és 103. Alsónána (l. részletesebben Gerstner 2002). Vizsgálódásait nagy érdeklődéssel olvastam, mert munkámban – igaz, egészen más szempontok alapján – Tolna megyei helynevekkel is foglalkoztam. Remélem azonban, hogy a hazai germanista nyelvészek közül néhányan majd vállalkoznak arra, hogy a megyei, járási és más földrajzinév-kiadványokban fellelhető német nyelvű bel- és külterületi elnevezéseket előbb-utóbb vallatóra fogják.

1.4. Jómagam – ha vázlatosan is – néhány hang- és alaktani jelenség, továbbá a felhasznált forrásokban található valódi tájszók alapján mutatom be: miként, milyen mértékben lehet a megfelelően kiválasztott német nyelvű névadatokat dialektológiai szempontból vizsgálni. Mivel nem vagyok germanista, az említett kutatási cél megvalósításához olyan helyi és/vagy regionális nyelvjárási feldolgozásokat kerestem, amelyek a Schwäbische Türkei területén lévő település vagy kisebb-nagyobb tájegység nyelvének elemzését tartalmazzák. Két ilyen jellegű feldolgozást is találtam. Az egyik Josef Schwing *Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)* című könyve (1993), a másik kiadvány pedig Katharina Wild *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südungarns* címmel megjelent kiadványa volt (2003). Vizsgálódásaik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Fulda környékéről hazánkba települt németek néhány nyelvjárási sajátosságát a földrajzi nevekben fölismerjem és elemezni tudjam. A továbbiakban feldolgozásaiknak azokat az eredményeit mutatom be részletesebben, amelyeket a német nyelvű helynevek nyelvjárási szempontú vizsgálatában fölhasználtam.

1.4.1. Palotabozsok baranyai község, amely Mohácsi járás északi részén, Bátaszéktől délre fekszik. Német nyelvű lakossága a 1720-as évektől több hullámban települt be. Josef Schwing ebben a faluban született, a helyi német tájszólást anyanyelvjárásként sajátította el. A gyűjtést hozzátartozói, ismerősei körében végezte. Mindezen körülmények is segítettek abban, hogy a vizsgált tárgykörben sok részletre kiterjedő, alapos feldolgozást készíthessen. Munkájának középpontjában a palotabozsoki nyelvjárás hang- és alaktani részletes leírása áll, amelyet vizsgálódásaimban hasznosítani tudtam. Könyvében a község tájnyelvének származáshelyeit is megjelölte, azt állapítva meg, hogy a falualapítók eredeti, kibocsátó nyelvjárásvidéke Fulda városától délre lehetett. Ezzel kapcsolatban

a következőket fogalmazta meg: „Ihre markansten Merkmale weisen in die Gegend südlich von Fulda in das Gebiet zwischen den Städten Steinau und Schlüchtern im Westen und Brückenau im Osten” (1993: 3).

1.4.2. Katharina Wild *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südingarns* című könyvében több olyan tájnyelvi sajtóságot találtam, amelyek a földrajzi nevekben is előfordulnak, és ezért a fuldai eredetű nyelvjárások részletes leírását tartalmazó monográfiáját haszonnal forgathattam. A német szakirodalomban 'fuldische', 'Fuldaer', illetőleg 'Stifoller' (= Stift Fuldaer) nyelvjárárcsoportnak nevezett lakosság a török kiűzése után a 18. század első évtizedei után Fulda vidékéről került hazánkba, és Baranyában, a Mohács és Pécs közötti területen nagyjából harminc települést hozott létre. Katharina Wild ezekből a helységekből (l. ehhez a kiadványban lévő térképvázlatot, 2003: 8) kutatópontként Babarc, Feked, Himesháza, Nagynyárád, Székelyszabar és Szűr községet választotta ki. Babarcnak a nyelvjárását különösen jól ismeri, hiszen ez a község a szülőfaluja, ily módon az ott szerzett tájnyelvi ismereteit, tapasztalatait munkájában is hasznosítani tudta. Fonetikai, alak- és mondattani szempontú vizsgálódásait, valamint a szókészletre kiterjedő elemzéseit a felsorolt falvakban gyűjtött nyelvjárási anyagon végezte el. Ennek a sokoldalú feldolgozásnak természetesen a (hang- és az alaktani) fejezetét tudtam felhasználni. Ezekre (főleg a hangtani jelenségekre) a földrajzinév-anyagban sok példát találtam, morfológiai sajtóságot azonban csak kisebb számban fordulnak elő.

2. A német nyelvű névadatok hitelességének alapvető kérdése, hogy hangalakjuk pontosan, hűen tükrözze az egyes helyi nyelvjárásoknak megfelelő kiejtést. Mivel a vizsgálódás alapjául szolgáló kiadványok közül a baranyai és tolnai földrajzinév-kötetek adatait a fonetikus átírás követelményeinek megfelelő formában tették közzé, ezért ezek alkalmasak nyelvészeti célú feldolgozásra is. A somogyi névgyűjtemény német nyelvű anyaga, amint az előzőekben már részletesen bemutattam, eléggé kis terjedelmű. A közzétett német földrajzi nevek a magyar fonetikus átírással kerültek a kötetbe (SMFN. 14).

A baranyai földrajzi nevek példaanyaga alapján – a megye néhány községét érintően – egy-két tájnyelvi jelenség elemzésére is csupán azért tudtam kitérni, mert erre az említett (a fuldai nyelvjárásokkal foglalkozó) dialektológiai kutatások lehetőséget adtak számomra (vö. Josef Schwing 1993; Katharina Wild 2003). Az alábbiakban a két feldolgozásból azokat a hang- és alaktani sajtóságokat veszem sorra, amelyekre a felhasznált helynévkötetekben több-kevesebb névadatot találtam.

2.1. Palotabozsok nyelvjárásában az *r* előtti hangtani helyzetben gyakori a kettőshangzók előfordulása. Ezeknek több hangszínbeli realizációja is lehet, amelyről Josef Schwing például a következőket állapította meg: „Es kommen folgende kurzen Kombinationen vor, nur vor /r(:)/ zugelassen sind [...] Die kurzen Varianten sind steigend, die langen sind falle” (1993: 17). Katharina Wild kutatásai is azt mutatják, hogy ez a jelenség jellemző a fuldai nyelvjárásra. Így például az *r* előtt az *u* hang helyén használatos diftongusról a következőket írta: „Vor ausfallendem *r* wird mhd. *u* zu *ue* diphthongiert: *tuešt* 'Durst', *wuešt* 'Wurst' ” (2003: 18). Erre a sajtóságra a szójegyzékben még például a következő adatokat találtam: *der Schmoan* 'Schmarren; Wertloses', *die Schupkoan* 'Schubkarren', *die Schwoaal* 'Schwartel; Speckschwarte', *der Tandelmoat* 'Tandelmarkt' és *der Vuerhang* 'Vorhang; Gardine' lexémák is (2003: 69, 72, 75, 80).

A baranyai földrajzinév-gyűjtemények átnézése során erre a jellegzetesnek tűnő nyelvjárási sajtóságra, az *-r* mássalhangzó előtti fonetikai helyzetben jelentkező diftongusokra igen sok adatot találtam. Erre a kettőshangzó-tendenciára a Schwäbische Türkei területén lévő, Fulda környékéről települt községek helynévanyagában például a következő – több diftongusváltozatban jelentkező – névadatokat találtam: **Babarc:** 218/37. *Flórián-förás* : n. *Fluerjáni-Prénnyje* 'Flórián-Brünnlein' F, ma már kút a Flórián-szobor mellett. A falu legjobb vizének tartják. A környéken lakók innen hordják a vizet. – **Geresdlak:** 197/94. *Flórián* : n. *Fluerjáni* 'Flórián' [...] Szo, a tűz patrónusának tiszteletére. – **Himesháza:** 203/28. n. *Poark* 'Park' Park volt a templom mögött. A millennium tiszteletére disztfákat ültetettek ide; majd 1898-ban Erzsébet királynő halála emlékére rózsáligettel bővítették. 203/50. n. *Éner Tuerfszakraic* 'Unterdorfskreuz' : n. *Plëhr Hëergoutt* 'Blecher Herrgott' : n. *Plëhakraic* 'Blechkreuz' Ke, bádogtesttel az alsó faluban. Erre utalnak a nevek. – Nh.: A régi, nádtetos, leégett

templom helyén s emlékére állították a keresztet 1820 körül. – **Palotabozsok:** 196/28. n. *Fluerjáni Krajc* 'Florian-Kreuz' : c. *Florian trusu* 'Flórián-kereszt' Ke, Vendel- és Flórián-szobrokkal. A Haág és a Krepsz család állította 1860-ban. – **Somberek:** 201/39. n. *Flarian* : n. *Fluerjáni* 'Florian' [*Szent Flórián-szobor*]. Szo, tűzvész elleni oltalom reményében állították kb. 200 éve. – **Véménd:** 193/83. *Szentháromság-szobor* : n. *Traifaldihkhait* 'Dreifaltigkeit' : szh. *Trojstzvo* 'Trojstvo' : rc. *Szubor* 'szobor' [...] – A. sz. talapzatán kis méretű *Flórián-szobor* : n. *Fluerjáni* 'Florian'. A falu legmódosabb gazdája állította (BMFN/II. 63, 122, 139, 181, 203, 205, 374). – **Liptód:** 211/143. n. *Svoacake* 'Schwarzacker' Ds, sz, e. Nevét a föld fekete színéről kapta. – **Nagynyárád:** 224/57. *Fekete-kapu* : n. *Svoece Tuer* 'Schwarzes Tor' – **Székelyszabar:** 213/7. *Himesi sarok* : *Fekete sarok* : n. *Nimeszer Ékk* 'Nimmerscher Eck' : n. *Svoac Ékk* 'Schwarzeck' Fr. 1945 előtt a szegények lakták, akik nagyon összetartottak. Kötekedő magatartásuk miatt a falubeliek tartottak tőlük. – Más a. sz. a nevet az első világháború idején itt lakó cigányokról kapta (BMFN/II. 295, 305, 523). – **Fazekasboda:** 195/8. *Kulturház* : *Kocma* : *Bolond-ház* : n. *Khultuehausz* 'Kulturhaus' : n. *Vietszausz* 'Wirtshaus' É. Művelődési otthon és italbolt egy épületben. A harmadik név népi humorra vall. – **Geresdlak:** 197/40. *Mozi* : *Kocma* : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' É, mozi és italbolt. – **Palotabozsok:** 196/10. n. *Krompierszkarte* 'Grundbirngarten, Kartoffelgarten' [...] A betelepülés után 170 négyszögölnyi parcellákon itt burgonyát termeltek. 196/45. n. *Fie Lintpém* 'Vier Lindenbaume' Emlékfák, 4 hárs, Erzsébet királyné tiszteletére. 196/98. *Új-hegy* : *Birg* : n. *Hener Kepierih* 'Hintergebirg' 196/190. *Szarvashegy-dülő* : *Hirsberg* : n. *Hierzsepukl* 'Hirschenbuckel' : c. *Hirzsepukl* [K8, 9: *Hirschberg*... P. *Hirschenbukl* K16: *Hirschenbuckel-Feld*]. Ezt a területet erdő borította, mely gazdag volt szarvasokban. 196/209. *Faluvég-dülő* : *Dorfgrund* : n. *Tuefkrunde* 'Dorfgrund' : c. *Turfkrond* [...] A név arra emlékeztet, hogy a török hódítás előtt itt állt a falu (P. is utal rá); még ma is köves itt a terület. 196/34. *Bikaistálló* : *Kocma* : *Presszó* : n. *Vikestall* : 'Bullenstall' : n. *Vietszausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'Kocma' [...] É, italbolt, bikaistállóból alakították át. – **Szebény:** 194/55. *Kocma* : n. *Vietszhausz* 'Wirtshaus' É, ÁFÉSZ-italbolt (BMFN. II. 95, 111, 121, 122, 129, 131, 136). – **Mucsi:** 55/15. *Kocma* : n. *Viēchausz* [*Italbolt*]. Ép. Virt nevű családról 55/27. *Templom* : n. *Khierh* Ép – **Závod:** 64/15. *Gungël-kocma* : *Prësszó* : n. *Gunglvërchhausz* Ép (TMFN. 273, 307).

Ha az itt felsorolt kettőshangzós példákat abból a szempontból tekintjük át, hogy mely helységekben fordulnak elő, azt állapíthatjuk meg, hogy – a Tolna megyei Mucsi és Závod kivételével – mindegyik település a Mohács-i járásban Pécs és Mohács között található. A néphagyomány szerint ezen községek lakosságának elődei a 18. században a hazánkba történt bevándorlásuk idején – természetesen Mucsit és Závodot is ide sorolva – Fulda környékéről kerültek Magyarországra. Az -r előtti kettőshangzó-tendenciát ezeknek a helynévadatoknak a viszonylag nagy száma, gyakorisága közvetett módon megerősíti Josef Schwingnek a palotabozsoki tájnyelv alapján végzett kutatását (1993) és Katharina Wild a fuldai eredetű nyelvjárásokra vonatkozó vizsgálódásait (2003), amelyekről már szóltam, és amelyek alapján az előzőekben felsorolt névadatokat számba vettem.

2.2. Egy másik hangtani jelenségre, a szó elején vagy pedig intervokális helyzetben lévő *b* helyén használatos, két ajakkal képzett *w*-re találtam adatokat. Ennek a hangnak az előfordulásáról Josef Schwing azt jegyezte meg, hogy a magyar szókölcsönzésekben és az irodalmi nyelvben van rá példa [„nur in Lehnwörtern aus dem Ungarischen oder aus der Hochsprache”] (1993: 55). Erre a sajátos ságra szülőfalujának helyneveiben a következő példák fordulnak elő: 196/1. *Tál* : n. *Svövesteke* 'Schwabebstücke' : n. *s' Tall* 'das Tal' : c. *Dall* 'völgy' [...] A harmadik hullámban érkező német telepések valamikor itt kaptak kisebb földdarabokat; a másik elnevezés a földrajzi alakulatra utal. 196/34. *Bikaistálló* : *Kocma* : *Presszó* : n. *Vikestall* : 'Bullenstall' : n. *Vietszausz* 'Wirtshaus' : c. *Kircsima* 'Kocma' [...] É, italbolt, bikaistállóból alakították át. 196/160. n. *Svövevize* 'Schwabewiesen' 196/182. *Fősd-Grinyi-híd* : n. *Ouver Krennyiepekk* 'Obere Gringesbrücke' : c. *Opre Grinyi pódó* [...] A két híd közül az északabbra fekvő. Ezeket kívül például még a következő névadatokat találtam: – **Liptód:** 211/47. *Felső utca* : n. *Ever Tuerf* 'Oberdorf' : n. *Pávcaer Kassz* 'Bawaser Gasse' : szh. *Svapszki kraj* 'német utca' [...] U. magasabban fekszik, mint az Alsó utca, s Babarc felé vezet. – **Szederkény:** 217/301. *Bika-rét* : n. *Ene Vikevize* 'Untere bullenwiese' (BMFN. II. 120, 129, 291, 368).

A magyar jövevényszavak *b* hangja helyén a német *w* hang előfordulását Katharina Wild is megerősítette, ugyanis ezen mássalhangzó-sajátságáról a következőket írta: „Auch in früheren unga-

rischen Entlehnungen wurde intervokalisches *b* durch *w* ersetzt: *pawats* 'Babarc', *sawer* 'Szabar' (Szekelyszabar). In dem ung. Lehnwort *bika* 'Zuchtstier' wurde auch anlautendes *b* zu *w* gewandelt: *wike, wiker*" (2003: 27–8). Erre a jelenségre szóanyagában például a következő adatok fordulnak elő: *der Fewer* 'Feber; Februar', *die Lewerknellsoppe* 'Leberknödelsuppe; Rindsuppe mit Leberknödeln', *die Riwisel* 'Ribisel; Johannisbeere', *die Spitzbuwe* 'Spitzbube; Gebäck aus Mürbeteig' és a *der Strohschuw* 'Strohschober; Strohhaufen' (2003: 68, 69, 72, 80–1).

2.3. Tanulságosnak, hasznosnak tartom Katharina Wild azon összegzését, amelyet a baranyai, fuldai eredetű nyelvjárások hangtani sajátosságairól így foglalt össze: „Vergleicht man die oben beschriebenen phonetischen Merkmale der 'fuldischen' Mundarten mit Untersuchungen zu den in der Fuldaer Landschaft [...] zeigt sich, dass alle untersuchten Mundarten ein Fuldauer Gepräge haben. Die Differenzen zwischen den einzelnen Ortsmundarten ergeben sich vor allem daraus, dass in ihnen die wichtigsten Fuldaer Eigenheiten nicht (mehr) in gleichen Maße vorzufinden sind, bzw. dass sie einen allgemeinen westmitteldeutschen Einschlag unterschiedlicher Stärke zeigen" (2003: 31).

Más hangtani jelenségre nem találtam több olyan példát, amely a fuldai eredetű települések földrajzi neveiben előfordulna. Remélem, hogy a bemutatott adatokkal sikerült valamelyest a hagyományos nyelvjárási anyaggyűjtés alapján végzett kutatásokhoz hozzájárulni, és ezáltal a helynevek tájnyelvi értékeinek, különböző sajátosságainak dialektológiai célú felhasználására is felhívni a figyelmet.

3. Az alaktan terén a kicsinyítő képzők között találunk a fuldai nyelvjárásokra jellemző, sajátos formákat. Ezeknek szerepe, használata, amint azt Josef Schwing részletesen bemutatta (1993: 240–6), a palotabozsoki nyelvjárásban nagyon bonyolult. A *-chen* deminutívképző különböző változatait és előfordulását Katharina Wild is sok részletre kiterjedően vizsgálta (2003: 36–50). A középnémet *-chen* kicsinyítő képző szerepében a fuldai nyelvjárásban egyes számban a *-je, -elje* képzők használatosak (pl. *Tischje* 'Tisch', *Kiarpje* 'Korb'; *Agelje* 'Auge', *Knechelje* 'Knöchel'), többes számban az *-erje* és *-elrje/-lerje* (*Tischerje* 'Tische', *Männerje* 'Männer'; *Steckelrje/Stecklerje* 'Stücke', *Gräwelrje/Gräwlerje* 'Graben') képzőváltozatok fordulnak elő (vö. Wild 2003: 36).

A magyarokkal való együttélés során a tőlük átvett kölcsönszavakban is találunk példákat arra, hogy ezekhez német nyelvi kicsinyítő képző járulhat. Katharina Wild ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Die ungarischen Lehnwörter älterer Herkunft wurden auch hinsichtlich ihrer Deminuirung in das mundartliche System integriert: *Wikje/Wikelje – Wikelrje/Wikerje* 'Zuchtstier' (ung. *bika*); *Puntje/Pontje – Punderje* 'Pelzmantel' (ung. *bunda*); auch: *Pekmesje* 'Mus' (serbokr.-türk. *pekmez*). Bei den neueren Entlehnungen aus dem Ungarischen werden den Substantiven in der Regel die ungarischen Deminutivsuffixe *-ka, -ke* angehängt: *Trenk e bessje tejetschke* 'Trink ein bisschen Milch' (ung. *tej*); dasselbe findet man auch bei den Hypokoristika *Marika* 'Maria', *Pistike* 'Stefan'. Selten hört man auch die Formen *Marikaje* bzw. *Pistikeje*, stets mit stark kosender Bedeutungskomponente" (2003: 38).

3.1. A forrásul szolgáló megyei névgyűjteményekben a kicsinyítő képzős helynevekre például a következő adatok fordulnak elő: **Babarc**: 218/95. *Tóiförás* : n. *Vajertól Prënnjie* 'Weihertál Brunnlein' F, ez táplálta régen a Weiher tavat. Kitünő ivóvize volt. – **Fazekasboda**: 195/86. n. *Puszteprone* 'Puftabrunnen' : n. *Triszprone* 'Driesbrunnen' : n. *Prënnjie* 'Brunnlein' F, korábban a puszta gémeskútja, volt tulajdonosáról. Ide hajtották állataikat itatni. – **Himesháza**: 203/57. *Ainkéeser Piennyie* 'Engescher Börnchen' F. a hasonló nevű dűlőben. 203/206. n. *Kemajpien* 'Gemein(de)born' n. *Rútallszpien* 'Ruhetalsborn' . – **Liptód**: 211/131. n. *Páricser Pronn* 'Baricsér Brunnen' : n. *Páricser Prënnjie* 'Bariceses Brunnlein' : szh. *Páricski bunárity* 'báricsi forrás' F. hasonló nevű rét mellett. – **Szebény**: 194/203. *Barnáék kútja* : n. *Barnasz Prënnjie* 'Barnas Brunnlein' F. Barnáék rétje, méhese közelében. – **Szederkény**: 217/226. *Forrás* : n. *Prënnjie* 'Brunnlein' F. – **Szekelyszabar**: 213/93. *Pëerkröve-Prënnjie* 'Beergraben-Brunnlein' F. a hasonló nevű dűlőben. – **Szúr**: 200/30. *Krémër-forrás* : n. *Kraicprënnjie* 'Kreuzbrunnlein' F. a közelben lakóról, ill. a közeli keresztről. Medrét kifalazták, fedéllel és kifolyóval látták el. A fél falu innen viszi a vizet a babfőzéshez. 200/31. n. *Prënyeszkraic* 'Brunnlein-Kreuz' n. *Klasze-Kraic* 'Klaß-Kreuz' Ke a közeli forrásról, ill. a felújítató nevééről. 200/55. 200/59. n. *Klane Këeterie Prënnjie* 'Klein-Gärtschen Brunnlein' F. a hasonló

nevű dülöben. – **Véménd:** 193/440. *Svëvisvizeprënnjie* 'Schwäbischwiesenbrünlein' F. a hasonlónévű réten. – A. sz. combvastagságnyi sugárban tört elő a part oldalából; a csermely itt duzzadt patakka (BMFN. II. 86, 101, 115, 173, 205, 295, 309, 364, 377). Itt jegyzem meg, a kicsinyítő képzős *Prënnjie* 'Brünlein' (és egy-két, ritkábban előforduló hangváltozata) a Fulda vidékéről települt helységek névanyagában igen gyakori. Különösen feltűnő, hogy például Szúr község határában legalább tíz ilyen földrajzi névre van példa (vö. BMFN. II. 171–7). A *Prënnjie* víznev gyakorisága minden bizonnyal a Mohács és Pécs közötti vidék vízrajzi és domborzati helyzetével függ össze.

A *Prënnjie* főnévvel keletkezett helyneveknél jóval ritkábban, viszonylag mégis nagyobb számban találunk példákat a *Gründel* alapelemmel létrehozott elnevezésekre. Ilyen névadatok például a következők: **Feked:** 192/112. *Gründli* : n. *Krënnjie* 'Gründlein' : n. *Krënyeszvald* 'Gründleinwald' [K2: *Gründl Graben*; e K12: *Gründel*; l]. Ds, Vö, e 192/117. n. *Krënyeszprënnjie* 'Gründelbrünlein' F a Gründel-ben. Itt ered a Karasica másik ága. 192/124. *Krënyesz-Prone* 'Gründel-Brunnen' : n. *Te Prone of te Szaitrift* 'Der Brunnen auf der Säuentrift' : n. *Szaihaltes-Prone* 'Sauhalters-Brunnen' Kút, gémeskút a hasonlónévű dülöben, ill. disznólegelön. – **Göröcsönydoboka:** 207/73. *Kirnyë* : n. *Krinjje* : n. *Krënnjie* 'Gründlein'. S. sz, r (BMFN. II. 48, 266).

Több olyan kicsinyítő képzős főnévből, mint például a *Kësszie* 'Gäßchen', *Pussie* 'Büschlein', *Pusskëeterie* 'Buschgärtchen', *Vëlerie* ~ *Vëljie* 'Wäldchen'), szintén keletkeztek földrajzi nevek, amelyekre viszonylag kevés névadatot találtam. Ide sorolhatók például a következő helynevek: **Erdősmecske:** 191/196. *Kis hid* : n. *Smittsz Prikl(e)* 'Schmied-Brücklein' [...] Hid a méretéről, egy gazda nevérol. 191/242. *Vëjje* : n. *Vëlje* 'Wäldchen' [...] S, sz, régen föltehetően erdő volt. – **Fazekasboda:** 195/80. *Páli-vógy* : n. *Póler Vëlerie* 'Pachler Wäldchen' [P. *Pellerwald*]. Vö, D. szó, azelőtt 'erdőske' a nagypalli határrészen. 195/164. n. *Kláne Puserie* : n. *Klá Pussie* 'Kleines Büschlein' : n. *Pusskëeterie* 'Buschgärtchen' Os, S, e. [...] Azelőtt 'kis konyhakertek', hasonló nevű forrás és patak közelében. 195/180. n. *Busstal* : *Buss* : n. *Pusstól* 'Buschtal' : n. *Kross Pussie* 'Großes Büschlein' Vö. e. azelőtt szántó. A név egykori cserjés-erdős területet jelez. – **Geresdlak:** 197/458. *Velje* : n. *Vëljie* 'Wäldchen' [...] Fs. sz. egykor erdő 'erdőske'. – **Máriakéménd:** 214/228. n. *Slouszperhkrëvljie* 'Schloßbergbächlein' Vf. ér. a hasonló nevű forrás vizét vezeti a patakba. – **Palotabozsok:** 196/3. n. *Pikëszjie* 'Bienengäßchen' Ur. néhány ház a 'méh utcácska'; egy méhészlakott ott. 196/80. n. *Hënen Vëlerie* 'Hintere Wäldchen' O. sz. fekvéséről. – **Szebény:** 194/53. *Ószék közik* : *Bariék közik* : *Kis köz* : n. *Barisz Këszjie* 'Bari-Gäßchen' Köz. két ott lakó Horváth család ragadványnevérol. 194/217. *Nagy Émën-tető* : n. *Kross-Vëljie* 'Groß-Wäldchen' Dt. sz. e. méreteiről a hasonló nevű dülöben. – **Székelyszabar:** 213/82. n. *Loazemiles Haiszjie* 'L-müllers Häuschen' : n. *Rice Haiszjie* 'Ritzen Häuschen' Ta háznévrol, ill. volt tulajdonosáról. Lebontották. – **Szúr:** 200/74. n. *Fieltzskhiplerie* 'Vierteltsgipfelchen' Ds. e. a hasonló nevű dülöben. 200/89. *Kis-szurdok* : n. *Szipámsz Hëllje* 'Sieben-Baum Höhlchen' Hor, kis szurdok a hét fáról elnevezett dülő végén. 200/158. n. *Hëhvize Tãlerje* 'Hochwiesenteile' S. sz. a hasonló nevű rét mellett – **Véménd:** 193/32. n. *Pastlkësszie* 'Bastlgäßchen' úr. az egykori kelmefestő üzletéről, ill. nevérol. 193/47. n. *Klajnjeszkësszie* 'Kleinchengäßchen' : j. *Klainsz Gasse* 'Kleingasse' K, Klein egykori üzletéről. 193/127. n. *Ricsz Këszjie* 'Ritzl-gäßchen' Köz, az Ady utca elején lakórol (BMFN. 37, 39, 60, 61, 66, 90, 102, 115, 118, 119, 120, 125, 155, 174, 175, 177).

A két, szintén Fulda vidékéről települt Tolna megyei faluban a következő, ritkán előforduló adatokat találtam: **Mucsi:** 55/63. n. *Vijançhëlgyé* D. Vm. sz. régen szó 55/90. n. *Szalasërpriëngyé* F 55/113. *Zãvodi* : n. *Szovëdërkrëngyé* [C. *Zãvodergründl K. Zãvodi földek* : *Zãvoder Gründl*]. Ds. sz. – **Zãvod:** 64/38. *Kukoricãföd* : n. *Kukuruckrinjë* [C. *Kukuruz Gründl* : K. *Tengeri földek* : *Kukuruz Gründl*]. S. sz. r. 64/46. *Teveli ódal* : n. *Tevelerkrinjë* [C. *Teveler Gründl K. Teveli rész* : *Teveler Grund*]. Doo, sz, r, ak (TMFN. 274, 276, 307).

A fentiekben felsorolt névadatokhoz szeretném hozzátenni, hogy – noha összegyűjtésükben relative teljességre törekedtem – számukat némiképpen még növelni tudtam volna. Ugyan ha egy-egy településen ugyanannak a főnévnek jó néhány kicsinyítő képzős adata fordult elő, akkor közülük csak egy-két példát választottam ki. A gazdag példanyaagból így is jól kitűnik, hogy a kicsinyítő képzős szóalakok a fuldai nyelvjárásnak egyik olyan markáns sajátosságát jelentik, amely Baranya megye mintegy negyven településén szinte napjainkig megőrződött.

4. Katharina Wild kiadványa lexikai fejezetének bevezetésében az ausztriai németnek és a szókölcsönzéseknek a vizsgált fuldai nyelvjárásokra tett hatásával foglalkozik. Az ezt követő szójegyzék különféle témakörök (pl. a táplálkozás, a növény- és állatvilág, a földművelés stb.) szókincséből tartalmaz tájszókat, és az ausztriai német szerepét elemzi a nyelvi kiegyenlítődés folyamatában (2003: 51–98). Abban a reményben, hogy a felsorolt és vizsgált lexikai elemek között találok majd olyan (fuldai) valódi tájszókat, amelyek egyes bel- és külterületi nevekben *földrajzi köznévként* is előfordulnak, a szóanyagot igyekeztem figyelmesen átnézni. Sajnos azonban egyetlenegyre sem bukkanhatam rá, azaz csupán egy-két helynévvé vált alaki tájszót találtam, ilyen például a *Húdvát, Hútvád* 'Hutweide; legelő' Babarc (218/96), Feked (192/123) és Véménd (193/220) névanyagában (BMFN. II. 48, 71, 377). Ez az adathiány nem volt meglepő számomra, hiszen a tájszóknak többnyire csekély hányada válik földrajzi köznévvé, ez az oka annak, hogy valódi tájszókat inkább terjedelmesebb tájszótárakban lehet találni.

Geresdlak településtörténeti bevezetésében, a szokásos, az általában jellemző áttekintéstől eltérően, viszont a következő, a helyi tájszóhasználattal kapcsolatos, igen figyelemre méltó észrevételt találtam: „A *németség* mindhárom falurészben a rajnai-frank, ill. fuldai nyelvjárást beszéli, így ejti a földrajzi neveket is. [...] Legérdekesebb archaikus szavuk, mely a környező fuldai nyelvjárású falvak közül csupán itt, Himesházán és Szürben található, a *Born* 'kút, forrás' (másutt: *Brunnen, Brünlein*)” (BMFN. II. 134).

4.1. Ezt követően, átnézve az itt említett falvak helynévanyagát, a következő adatokat találtam: **Geresdlak**: 197/32. *Kút-vögyi-gát* : *Gát* : n. *Pienkröve* 'Borngräben' [...] Vf. A Kút-völgyben ered, átfolyik Geresden Himesháza határába. 197/189. n. *Stoukkpien* 'Stockborn' Ds. sz. a hajdani gémeskútról. 197/257. n. *Pienkröve* 'Borngraben' Vf. 'forráspaták'. 197/258. *Kut* : *Kút-vögyi-förás* : n. *Pien* 'Born' : n. *Pienkrövepiennje* 'Borngrabenbörnlein' [...] F. hasonló nevű völgyben. [...] Nh.: A gólya innen hozza a gyerekeket. Később, mivel a bába a Kút-völgyben lakott, és nagy táskával járt: innen hozza táskával a csecsemőket a forrásból. 197/287. n. *Pienprone* 'Bornbrunnen' : n. *Hítprone* 'Hütbrunnen' Kút, 3 m széles, 5 m mély, kövezett út, amelyből kampós rúdra akasztható vödörrel húzták föl a vizet. A kút környékén legeltettek, ezért 'forráskút' és 'legelőkút'. 197/299. *Krënnyei-kut* : *Grinnyei-kut* : n. *Jancsepien* 'Jantsch-(Hansl-)born' : n. *Krënnyieprone* 'Grinjen (?) brunnen' F. a hegyoldalból, csekély vizű, a hasonló nevű dűlőben. 197/426. *Kis-kut* : n. *Stoukkpien* 'Stockborn' F. – A. sz. régen egy öreg fűzfá tövében fakadt. 197/439. *Cserösnye-dűllő* : *Kis-kuti-föd* : *Stogbirn* : n. *Stoukkpientaler* 'Stockbornteile' : n. *Stoukkpien* 'Stockborn' Dh. sz. a hasonló nevű hegyről. 197/413. *Vaidebirn-rétek* : n. *Vaidepienvize* 'Weidebornwiesen' : n. *Klá Vize* 'Kleine Wiesen' S. r. a hasonló nevű kútról [...] s a parcellák méreteiről: 'kis rét'. – **Himesháza**: 203/184. n. *Moatplaccpien* 'Marktplatzborn' F. a Vásártéren. 203/206. n. *Kemajpien* 'Gemein(de)born' n. *Rútallszpien* 'Ruhetalsborn' Kút, községi gémeskút. Itt itatták a *Ruhatalban* legeltetett jöszágot. 203/217. n. *Szävener Tallpiennyie* 'Sabarner Talbörnchen' F. a Szabari-völgyben. Vízét 200 m-es csövön vezették az itatókhoz. – **Szür**: 200/79. n. *Unris Pienjie* 'Ungarisches Börnchen' F. a hasonló nevű réten (BMFN. II. 136, 143, 145, 147, 148, 153, 154, 174, 210, 211).

Itt emlitem meg, hogy Geresdlak földrajzi neveiben a 'kút, forrás' jelentésű *Born* főnév – amint a példák mutatják – részben önállóan, részben (és főképpen) összetett helynév egyik tagjaként fordul elő. Himesháza névanyagában csak névrészként van rá adat, Szür helynevei között pedig kicsinyítő képzős formában találok rá példát. Ezenkívül azonban – a szintén Fulda környékéről települt **Fazekasboda** földrajzi nevei között – két olyan névadatban is előfordul, amelyben a 'kút, forrás' jelentésű *Born* összetett helynév részként szerepel. Ezek a példák a következők: 195/152. *Kékesdi-híd* : n. *Pienvizepréke* 'Born(?)wiesenbrücke' : n. *Kikeser Préke* 'Kikischer Brücke' Híd a hasonló nevű réteken, Kékesd felé. 195/155. n. *Pienvize* 'Bornwiesen (?)' [K2: *Prunn Wiesen*; r P: *Pirnviesen*; r] S. r. Föltehetően 'kúti rétek, forrásrétek'; Geresdlakon a kút neve: n. *Pien* 'Born' (BMFN. II. 118). Több adatot a *Born* előfordulására nem találtam. Ennek a négy falunak a földrajzi helyzetéről – az adatok alapján szintén ide sorolható Fazekasbodával együtt – azt állapíthatjuk meg, hogy egymáshoz közeli, szomszédos helységek, így föltételezhető, hogy a *Born* lexéma szűk körben ismert és használt valódi tájszó lehetett.

A többi, fuldai nyelvjárású baranyai község névadataiban viszont 'kút, forrás' értelemben a *Brunnen* köznévi *Pronn* ~ *Pron* tájnyelvi változata fordul elő. Így például a következő esetekben:

Babarc: 218/196. *Korpádi-kút* : n. *Khuerpatsz-Pronn* 'Korpáder Brunnen' Kút, gémeskút a hasonló nevű dűlőben. – **Fazekasboda:** 195/86. n. *Puszteprone* 'Puštbrunnen': n. *Triszprone* 'Driesbrunnen': n. *Prënnije* 'Brünnlein' F. korábban a puszta gémeskútja, volt tulajdonosáról. Ide hajtották állataikat itatni. – **Feked:** 192/124. *Krënyesz-Prone* 'Gründel-Brunnen' : n. *Te Prone of te Szaitrift* 'Der Brunnen auf der Säuentrift': n. *Szaihates-Prone* 'Sauhelters-Brunnen' Kút, gémeskút a hasonló nevű dűlőben, ill. disznólegelön (BMFN. II. 48, 115, 381–2).

2. A Schwäbische Türkei hely(ség)neveinek vizsgálata

a) Ismeretes, hogy az 1980-as évek elejétől több olyan megyei és járási földrajzinév-kiadvány látott napvilágot, amely gazdag német nyelvű bel- és külterületi névanyagot foglal magában. A betűrendet követve ilyenek például a Baranya, a Komárom, a Tolna, a Vas és (a járárok szerint) megjelent Veszprém megyei helynévkötetek. Az ezekben rejlő, több tudományos szakot is érintő értékek feltárása, hasznosítása – néhány kivételtől eltekintve (l. erről Hoffmann 2003: 164) – a lehetőségekhez képest alig valósult meg. Ebben az írásomban a Baranya megyei német helynevekkel is foglalkozva teljes mértékben egyetérték Hoffmann István következőképpen kifejtett véleményével: „A nyelvi érintkezések vizsgálatának ideális terepe a soknyelvű Baranya megye, amelynek kiváló helynévtára gazdag történeti adatolásával az utóbbi évszázadok ilyen természetű jelenségeinek kutatására is lehetőséget teremt. A magyar nyelvterület településeinek helynévgyűjteményei közül alighanem Mohácsé tartalmaz a legtöbb nyelven helyneveket, innen Hoffmann Ottó a magyar mellett német, jiddis, szerbhorvát, bunyevác, sokác, szlovák, magyar román és beás cigány, valamint görög (cincár) névanyagot is közölt. Hoffmann a cigányok névkötésének jellegzetességeit tanulmányban is összefoglalta (1989). Részletező tipológiai csoportokban mutatta be a belső keletkezésű és az átvett nevek különböző formáit, nagy hangsúlyt helyezve a kölcsönszavak gyakori használatára” (2003: 165).

Részben a baranyai német földrajzi nevek nagy száma, részben pedig a hozzájuk fűződő néphagyomány gazdagsága ösztönözt arra, hogy a bel- és külterületi elnevezések néprajzi és nyelvészeti szempontú vizsgálatára vállalkozzam. Ezt az elgondolásomat azonban egy idő után úgy módosítottam, hogy kutatásaimat a Schwäbische Türkei területére, vagyis Somogy és Tolna megyére is kiterjesztettem.

Az előzőekben már részletesen kifejtettem, hogy – a Baranya, Somogy és Tolna megyei helynévkötetektől összegyűjtve – hány településen és milyen gyakorisággal őrződtek meg német nyelvű földrajzi nevek. Ezeknek nyelvészeti (dialektológiai) szempontú elemzéséből a fentiekben jó néhány példát mutattam be. Az egyes dél-dunántúli hely(ség)nevek vizsgálatát viszont nem tekintettem feladatommak, ugyanis ezekkel Josef Schving két munkájában is részletesen foglalkozott. Kutatási eredményeit az alábbiakban foglalom össze.

b) Josef Schving *Die deutschen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című dolgozata – a földrajzi nevek terminológiai kérdéseitől a történeti szempontú rétegződésükön, a hivatalos magyar nyelvű településnév-adáson, a 18. században átvett német helységnevek vizsgálatán, továbbá a részletesen elemzett német elnevezéseken át a Dél-Dunántúl legfontosabb német nyelvjárású településeinek táblázatba foglalt bemutatásáig – az ebben a tárgykörben végzett kutatások egyik legjelentősebb tanulmányát jelenti (l. részletesebben 2000: 90–127). Biztos vagyok benne, hogy munkáját, amelyet jól áttekinthető, szemléletes térképek egészítenek ki, nagy haszonnal forgathatják mindazok, akik hasonló témakörben szeretnék a magyarországi német nyelvű helynévadást vizsgálni. Erre más megyék és járárok földrajzinév-kötetei közül jó néhány alapján bőven van lehetőség.

Josef Schving nemrég jelentette meg *Die deutschen mundartlichen Orsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című könyvét a Debreceni Egyetem A Magyar Névérték Kiadványai 22. számaként (2011), amelyről igen alapos, mintaszerű ismertetést publikált Gerstner Károly (2012). Recenziójában helyesen mutatott rá például arra, hogy a földrajzi neveket hangtani, alaktani és jelentéstani sajtások egyaránt jellemzik, ezért nyilvánvalóan forrásul szolgálhatnak a különböző szempontú nyelvészeti kutatásoknak is. Ez amennyire természetes, annyira fontos észrevétel, ugyanis a különböző megyei és járási földrajzinév-gyűjteményeknek ilyen célú felhasználására alig találunk példát. Fontosnak tartom még annak megemléztését is, hogy a helynévkötetek német nyelvi adatainak vizsgálatában követésre méltó eredményeket éppen a recenzens ért el (vö. Gerstner 1981, 2002, 2008).

A továbbiakban Gerstner Károly részletesen bemutatta a kiadvány fölépítését, tartalmát és a szerző vizsgálódásainak az eredményeit, és ezekhez – hosszabb-rövidebb formában – nemegyszer hozzáfűzte saját elemzéseit is. A recenzens sok részletre kiterjedő, hozzáértő ismertetését figyelembe véve, Josef Schwing könyvének csupán egy-két kérdéskörére tértem ki, leginkább olyanokra, amelyeket a könyv értékei szempontjából különösen fontosnak, hangsúlyozandónak tartottam.

Josef Schwing – korábbi kutatásait folytatva – a *Die deutschen mundartlichen Orstnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* című munkájának német nyelvjárási helynévanyagát azokból a hangfelvételekből állította össze, amelyeket a Schwäbische Türkei 220 településén gyűjtött (2011). Szerencsére, noha különböző okokból már igen nehezen, sikerült olyan adatközlőket találnia, akik meg tudták őrizni anyanyelvjárásukat, ezenkívül a Dél-Dunántúl és néhány esetben távolabbi település elnevezéseire is jól emlékeztek. Ezeknek a hangfelvételeknek az anyaga nyelvjárási szempontból olyan maradandó értéket jelent, amely az idő múlásával még növekedni is fog. Kiadványának bevezetésében az anyaggyűjtésről, a felvételek készítéséről például a következőket fogalmazta meg: „In den zurückliegenden Jahren führte ich in meiner ehemaligen Heimat, dem deutschen Siedlungsraum Südungarns (Südtransdanubien, Schwäbische Türkei), Tonaufnahmen der deutschen Mundarten durch. Dabei stellte ich immer wieder fest, dass hier die Benennungsvielfalt der deutschen ON. noch viel ausgeprägter ist und die gleichen Merkmale wie in den Ursprungslandschaften aufweist. Ich stellte ebenso fest, dass es bislang keine befriedigende globale und exakte Bestandsaufnahme der deutschen mundartlichen ON. gab. [...] Die Grundlage der vorliegenden Arbeit bilden die umfangreichen Feldaufnahmen im genannten Siedlungsraum, in den Komitaten Baranya, Tolna und Somogy (von Drau bis zur Höhe des Plattensees), mit einem noch sprachlich befriedigend aktiven deutschen Bevölkerungsanteil. Es wurden in 220 Orten Tonaufnahmen durchgeführt” (2011: VI).

A Dél-Dunántúl településneveinek szerkezete és származása című fejezetben a szerző a hivatalos magyar helységnevek tipológiáját és történetét tárgyalja, továbbá vizsgálja ezeknek a magyar és német nyelvjárási változatait is (XI–XIX). Nem került el figyelmét a szerb és horvát nyelvjárási településnevek áttekintése, valamint a magyar, német, illetőleg szerb és horvát nyelvű helységnevek toldalékos formáinak az elemzése sem (XIX–XX). A kiadvány gerincét a Baranya, Somogy és Tolna megye német gyökerű településeinek betűrendes formában való felsorolása képezi a hozzájuk fűzött fontos adatokkal, jellemzőkkel együtt, amelyek az egyes községeknek, városoknak például a hivatalos és népnyelvi névalakjára, földrajzi elhelyezkedésére, elnevezésének az eredetére, az 1941-es népszámlálásra és az akkori nemzetiségi összetételére vonatkoznak. Itt kell megemlítenem, hogy ebben a fejezetben több olyan helység is szerepel (ilyen pl. Hajós, Harta, Jánoshalma, Nagybodolya, Székesfehérvár, Vaskút), amely nem a Schwäbische Türkei területén, hanem távolabbi megyékben található. A felsorolt forrásértékű adatok (1–213) nemcsak a kutatók, hanem például a helytörténet iránt érdeklődők számára is hasznosak lehetnek.

D) A nyelvészeti vizsgálódás néhány tanulsága

A magyarországi németek eredeti tájnyelvükből – amint azt Josef Schwing és Katharina Wild kutatásai jól mutatják – sok archaikus sajtáságot őriztek meg. Nyelvjárásuk egyes jelenségeinek megtartásában szerepet játszott az a körülmény, hogy – elszakadva a német nyelvterülettől, szülőföldjüktől – új lakóhelyükön előbb-utóbb nyelvszigethelyzetbe kerültek. A magyarországi nyelvi környezet hatására ugyanakkor német nyelvjárásukban (különösen szókincsükben) például teret nyertek magyar nyelvi elemek, bizonyára más sajtóosságok is megjelentek. Ezért a hazánkban kialakult német nyelvszigetekre is érvényes lehet, amit Benkő Loránd a külső nyelvjárászigetekről fogalmazott meg, vagyis az, hogy ezek nyelvileg „erősen archaikusak, mert az idegen környezetük többnyire meggátolta, hogy összefüggő nyelvterületen keletkező új jelenségek oda behatoljanak. Ugyanakkor nyelvileg újítók is, mert számos olyan nyelvjárási jelenséget fejlesztettek ki belsőleg, amely más nyelvjárási részlegekben nem keletkezett. Így a külső nyelvjárászigetek – elzártságuk következtében – nyelvileg egyre messzebb kerülnek a velük egy nyelvbe tartozó más nyelvjárás típusoktól” (1957: 31). Ezért is gondolom úgy, hogy a Dél-Dunántúlon nagyjából az 1970–80-as évekig fennmaradt német nyelvű földrajzi nevek nyelvészeti (dialektológiai) szempontú vizsgálata minden bizonnyal új eredményeket hozhatna felszínre.

Részben ennek reményében is vállalkoztam arra, hogy a Schwäbische Türkei területéről megjelent helynévkiadványok alapján megkíséreljem a névanyagban fennmaradt nyelvjárási jelenségek feltárását, hogy ezzel ráirányítsam a figyelmet erre a lehetőségre. Kutatásaimat nagymértékben segítette az a körülmény, hogy – amint azt már részletesen kifejtettem és bemutattam – a fuldai nyelvjárásokról alapos feldolgozások álltak rendelkezésemre (vö. Josef Schwing 1993; Katharina Wild 2003). Katharina Wild vizsgálatainak részterületei (hangtan, alaktan, szókészlet és szintaxis) szerint kitűnő áttekintést nyújtott kutatásainak eredményeiről. Ezek közül – mint azt már részletesen elemeztem – a földrajzi nevekben szinte kizárólag a hangtani és az alaktani jelenségekre találtam figyelembe vehető példaanyagot. Ezek az adatok meggyőzően igazolják Katharina Wild azon megállapításait, amelyek szerint az általa vizsgált baranyai nyelvjárások – a nagyobb mértékű hangtani különbségek ellenére – a fuldai eredetű sajátosságait megőrizték. Ugyanez jellemző a Fulda környéki dialektusok sajátos kicsinyítő képzőire még akkor is, ha egyik-másuk közülük újabban más jelentésárványlatban vagy más szerepkörben használatos.

Természetes, hogy a vizsgálatra kiválasztott megyék helynevei napjainkban túlnyomórészt magyar nyelvűek. Ha időben csak az 1930-as évek közepéig tekintünk vissza, azt állapíthatjuk meg, hogy a bel- és külterületi neveket illetően akkoriban még nagyszámú német és más idegen nyelvű helynév volt használatos Baranyában, Somogyban és Tolnában egyaránt. Több évszázaddal korábban (a török kiűzése után, főképpen a 18. század első felében) a német telepesek és a hazánkba bevándorolt délszlávok lakta területeken bizonyára jóval nagyobb gyakorisággal fordultak elő – az akkori magyar földrajzi nevek mellett – német és déli szláv (horvát, szerb vagy elvétve szlovén) nyelvű bel- és külterületi elnevezések. Az idegen nyelvű helynevek idővel egyre inkább visszaszórtultak. Közülük a német eredetűek ismeretének nagymértékű csökkenéséhez különösen az a körülmény játszott közre, hogy a második világháború után a magyarországi németek száma erősen megcsappant, hiszen részben a sok nehézséggel, hátránnyal, szenvedéssel járó kitelepítéssel, részben önként sokan hagyták el az országot. A hazai németek körében a helynevek gyűjtése – a lakosság gyérülő névismerete és megkopó német nyelvtudása miatt is – napjainkban szinte már lehetetlennek látszik. Sajnálatos, hogy – főképpen az utóbbi két évtizedben – a földrajzi nevek gyűjtése és kiadása országszerte megtorpant, mégpedig olyannyira, hogy – amint azt egy-egy híradásból tudjuk – a már ellenőrzött formában lévő megyei helynévanyagok egy része egy-két évtized óta kiadásra vár. Arról, hogy előbb-utóbb kedvező fordulat következik be, az anyagi nehézségek ellenére sem szabad lemondani. Remélhetőleg lesznek majd akik felismerik: a sok-sok értéket tartalmazó földrajzinév-kötetek kiadása és felhasználása nemcsak a kutatásban hozhat új eredményeket, hanem ezenkívül például a szűkebb haza iránti ragaszkodás kialakításában, a felnövekvő nemzedékek iskolai oktatásában-nevelésében, tudatformálásában is fontos szerepet játszhat. Baranya, Somogy és Tolna megye földrajzi neveinek néprajzi és nyelvészeti szempontú vizsgálatával, elemzésével – a szakmai célok érvényesítése mellett – ehhez is szerettem volna hozzájárulni.

Vajon napjainkban mit lehetne tenni a fentiekben felvázolt helyzet megváltoztatása érdekében? Nagyon nehéznek látszik, mégis törekedni kellene arra, hogy legalább a már ellenőrzött és a kézirat elkészítésére váró megyei helynévanyag jelenjen meg, amíg nem kallódnak el a gyűjtés helyszínén már ellenőrzött följegyzések, és amíg lehet még találni olyan adatközlőket is, akik segíteni tudnak a problematikus bel- és külterületi elnevezések pontos lokalizálásában. Minthogy a földrajzinév-kiadványok anyaga sohasem évül el, ezért nagyon remélem, hogy vannak és lesznek majd olyan nyelvészek, néprajzosok, történészek, régészek és más szakemberek, akik felhasználják és haszonnal forgatják majd a nagy számban megjelent különböző helynévköteteket.¹

Szabó József

ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

¹ A szakirodalmat és az 1., 2., 3., 4. rész összefoglalóját l. Magyar Nyelvőr 2013/2.